

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FÂTIMÎLERDEN MEMLÜKLERE GEÇİŞ SÜRECİNDE

EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Nur ERTAŞ

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

ANKARA 2024

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FÂTİMİLERDEN MEMLÜKLERE GEÇİŞ SÜRECİNDE

EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Nur ERTAŞ

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

Doç. Dr. Adnan KARA

DANIŞMAN

ANKARA - 2024

ONAY SAYFASI

Hatice Nur Dokuyucu tarafından hazırlanan “Fâtımîlerden Memlûklere Geçiş Sürecinde Ezher Camii ve Medresesi” adlı tez çalışması aşığıdaki jüri tarafından oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Doç. Dr. Adnan KARA		
Kabul ☒ Red ☐		
Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI		
Kabul ☒ Red ☐		
Doç. Dr. Cihan KILIÇ		
Kabul ☒ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi:

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Şarkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.
28/08/2024

İmza

Hatice Nur ERTAŞ

TEŞEKKÜR

Bu araştırmama başlarken beni her anlamda özgür bırakan, bilimsel dūřünceyi yaşam biçimi olarak algılamamı sağlayan yüksek lisanstan bu yana her zaman beni destekleyen, takdir ve taltif ederek çalışmamın her adımında bana güvenen, sayın hocam Doç. Dr. Adnan Kara'ya teşekkür gönöl borcumdur. Bilimsel dūřünmemin şekillenmesinde bana yol gösteren sevgili hocalarım Prof. Dr. Hacı Mustafa Eravcı, Prof. Dr. Yusuf Öz ve Prof. Dr. Sıddık alık'a sabır ve rehberlikleri için teşekkür ediyorum. Küçüklüğümden itibaren ve özellikle bu süreçte beni destekleyen annem ve babama da can u gönölünden teşekkür ederim. Hep yanımda olan, bana motivasyon veren kardeşlerim F. Zehra, A. Betöl, Muhammed Mücteba, Ahmed Faruk, Muhammed Ali'ye de teşekkür ederim. Sevgili eřim, hayat arkadaşım Abdulkadir Ertař'a da hep yanımda olduğu için teşekkür ederim. Bu alanda bana çalışmayı ve sonuçlandırmayı lütfeden Allah'a şükürler olsun. Hayatım boyunca bana yol gösteren, isimlerini burada belirtmediğim değerli hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

ÖNSÖZ

İslam tarihinde inşa edilen eğitim kurumları bilhassa camiler incelendiğinde dönemin şartları, devletlerin politikaları ve destekledikleri mezheplerin görüşleri doğrultusunda çeşitli değişiklikler geçirmişlerdir. Bu değişimler ilmî ve manevî alanlardan siyasî ve maddî unsurlara kadar, fikir yapısından giyiniş biçimine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Tarihsel süreçte Ezher Camii ve Medresesi'nde de bu gibi dönüşümler açıkça gözlemlenmektedir. Fâtımîler döneminde farklı bir karakteristik yapıya sahip olan Ezher Camii ve Medresesi, Eyyûbîler ve Memlûkler dönemlerinde farklı bir inanç ve düşünce sistemini temsil etmiştir.

Ezher Camii, İslam tarihinde ve eğitim geleneğinde büyük izler bırakmıştır. Ezher Camii ve Medresesi, ismi aynı kalmasına rağmen her yeni yönetimde yeni bir kimlik kazandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda ülkemizde yapılan İslâm tarihi alanındaki çalışmalara bir katkı sunmak, ayrıca yeterince aydınlatılmamış bir konuyu olabildiğince anlaşılır kılmak amacıyla “Fâtımîler’den Memlûkler’e Geçiş Sürecinde Ezher Camii ve Medresesi” isimli konunun incelenmesi arzu edildi. Çalışmamızda, Ezher hakkında asıl açıklığa kavuşturulması istenilen dönem Eyyûbî iktidarındır; ancak değişim-dönüşümün daha doğru analiz edilmesinin sağlanması amacıyla Memlûkler’in ilk elli yılı da incelemeye dâhil edilmiştir. Böylece iki mezhebin ve üç farklı devletin eğitim politikaları ekseninde değişim sürecinin analizi ve kıyaslanması mümkün olmuştur. Bununla beraber Eyyûbî dönemine ait bilgilere ulaşma konusunda yaşanılması muhtemel problemler de bizi Memlûkler’in ilk elli yılını çalışmamıza dâhil etmeye sevk eden diğer bir amildir.

Fâtımîler, Şîî mezhep için sistematik bir eğitim stratejisi geliştirerek Ezher merkezli bir hareket tarzı benimsemiştir. Bunun neticesinde sadece Mısır’ın değil Mısır havzasının Şîî merkezi olmuştur. Bu dönemde Sünnî eğitim sistemi, Şîîlerin planlı eğitim şekli ve dâî olarak adlandırılan sistematik bir öğrenci-hoca sistemiyle karşılaşmıştır. Şîîliği yayma seferberliği olarak değerlendirilebilecek bu durum neticesinde Sünnî düşünce yapısı kısmen zor duruma düşmüştür. Fakat bi diğer cihetten de Sünnî eğitim üzerinde önemli bir gelişim etkisi meydana getirmiştir. Zira, bu karşılaşma gerçekleşmemiş olsaydı, Sünnî eğitim belki de Nizâmîye Medreseleri

gibi sistematik bir eğitim sistemine ihtiyaç duymayacaktı (Gökmen, 2018:37-53). Selâhaddîn Eyyûbî bölgeye geldiğinde, eğitimin siyasî yapıyla bütünleştiğini görmüştür. Ayrıca sistemli bir eğitim faaliyeti ile karşılaşmıştır. Eğer Selâhaddîn bu sistemli eğitim faaliyeti ile karşılaşmasaydı, bölgede uygulayacağı eğitim politikalarında bu kadar başarılı olamayabilirdi.

Bu sebep-sonuçların analiz ve kıyaslama yöntemleriyle incelenmesi, dönemin ve uygulanan stratejilerin daha net bir şekilde anlaşılması vb. diğer amaçlar için Ezher Camii'nin kuruluşu ve diğer devletlere geçiş süreci kapsamlıca değerlendirilmiştir.

ÖZET

Fâtımîler'den Memlûkler'e Geçiş Sürecinde Ezher Camii ve Medresesi

İslam tarihinde bilimsel faaliyetlerin gerçekleştirildiği ilk kurumlar camiler olmuştur. Tarihsel perspektiften değerlendirildiğinde gerek jeopolitik ve idari sebepler gerekse başka sebeplerle camiler, en önemli mekânlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Ortaçağda kurulan her devlet kendi mezhep yapısını ve siyasi iradesini camiler aracılığıyla ifade etmiştir. Bu nedenle mezhep uygulamalarındaki değişikliklerin izlerinden fikir yapısındaki dönüşümlere, ilmin değişen yapısına hatta yönetimin siyasi tercihlerine kadar birçok parametreyi dönemin en önemli unsuru olan camiler üzerinden okumak mümkündür. Bu çalışmada, değişen fikir yapılarının yansıması olan uygulamaların dönüşümü ve dönemin ilmî sürecini anlamlandırmak amacıyla Ezher Camii'nin farklı yönetimler altındaki kullanım süreci incelenmiştir. Cami incelenirken bir yandan da Ezher hakkında yapılan araştırmalar üzerinden bir analiz yapılmak istenmiştir. Çalışma, caminin Fâtımîler dönemindeki kuruluş ve işleyişini, Eyyûbîler devletindeki sürecini ve Memlûkler'in ilk 50 yılını kapsamaktadır. Bu sayede, Şîî mezhebine mensup Fâtımîler ile Sünnî mezhep görüşünü benimseyen Eyyûbîler ve Memlûkler'in uygulamalarını karşılaştırma imkânı doğmuştur. Ayrıca, bu üç devletin benimsediği eğitim stratejilerinin, camideki değişim ve dönüşümler aracılığıyla analiz edilmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, özellikle Eyyûbîler iktidarının Ezher Camii'ne yönelik politikalarının anlaşılması amaçlanmaktadır. Ancak konunun bütüncül bir gözle ele alınabilmesi için, caminin önceki ve sonraki dönemleri de çalışma kapsamında ele alınmıştır. Ezher hakkında yapılan çalışmalar irdelenerek gerçekleştirilen bu araştırmada, mümkün olduğunca nesnellik sağlanmaya özen gösterilmiştir. İncelenen süre zarfında Ezher Camii'nin hiçbir zaman tamamen kapanmadığı, ancak bazı dönemlerde diğer dönemlere nispeten daha az merkezî bir rol üstlendiği anlaşılmıştır. Şîî havzalarının ilk siyasî nüvesi olan Fâtımîler döneminde, siyasî düşüncenin

geliştirildiği mekân olan Ezher Camii sadece Fâtımîler'in değil tüm Şîî havzanın merkezi olmuştur.

Ezher Camii'nin Fâtımîler dönemindeki bu işlevi sebebiyle Eyyûbîler, camiye kısmen atıl olarak kullanmış fakat tamamen kapatmamışlardır. Burada eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüş ve vakit namazlarının eda edilmesine izin verilmiştir. Fâtımîler döneminde merkezi bir rol üstlenen Ezher Camii, Eyyûbîler iktidarında bu işlevini medreselere devretmiştir.

Memlükler döneminde ise Sünnî eğitim sistemi bölgede tamamen kabul görmüş ve yerleşmiştir. En nihayetinde olarak Ezher Camii merkezi rolüne dönmüş ve zamanla bölgenin ana eğitim kurumlarından biri olmuştur.

ABSTRACT

In Islamic history, the first institutions where scientific activities were carried out were mosques. When evaluated from a historical perspective due to geopolitical and administrative reasons, mosques stand out as one of the most important elements. Especially in the Middle Ages, every state established expressed its sectarian structure through mosques. Therefore, it is possible to analyze the traces of changes in sectarian practices through mosques, which are the most important elements of the period. A study was conducted on the Al-Azhar Mosque in order to analyze the transformations of changing practices. The study covers the establishment of the mosque during the Fatimid period and its aftermath, the process in the Ayyubid state and the first 50 years of the Mamluks. In this way, the practices of the Fatimids, who belonged to the Shiite sect, and the Ayyubids and Mamluks, who adopted the Sunni sect view, were compared. In addition, it was aimed to analyze the educational strategies adopted by these three states through the changes and transformations in the mosque. This study aims to understand the policies of the Ayyubid administration towards the Al-Azhar Mosque in particular. However, in order to address the issue in a holistic manner, the pre- and post-period periods of the mosque were also examined.

In this study, which was conducted using content analysis and examination of various documents, care was taken to ensure the highest possible level of objectivity. It was understood that the Al-Azhar Mosque was never completely closed during the period examined, but that it assumed a less central role in some periods than in other periods. Although the Al-Azhar Mosque assumed a central role during the Fatimid period, it transferred this function to the madrasahs during the Ayyubid period, its educational activities and daily prayers continued as a mosque. In short, both the educational and worship functions of the mosque were not interrupted. With the establishment of the educational system during the Mamluk period, the obstacles to the mosque returning to its central role were removed and the Al-Azhar Mosque began to become the main educational institution of the region once again.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	i
BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	viii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu	1
B. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Metodu	3
C. Araştırmanın Kaynakları	4
D. Kahire’de İnşa Edilen İslamî Eğitim Kurumları	7
1. Fâtımîler Öncesi Eğitim Kurumları	8
2. Fâtımîler Dönemi Eğitim Kurumları.....	10
1. FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ	13
1.1. Fâtımîler’in Kuruluşu.....	13
1.1.1. Fâtımîler’in Başka Coğrafyalara Yönelmesi ve Mısır Seferleri	14
1.1.2.Mısır’ın Alınması ve Fâtımîler’in İlk İcraatları	15
1.2.Ezher Camii Kuruluşu	16
1.2.1.Ezher’in Kuruluş Nedeni ve Üstlendiği Misyon.....	16
1.2.2. Ezher Adının Tercih Edilmesi.....	18
1.2.3.Ezher Camii ve Müştemilatı	19
1.3. Ezher Camii’nde Eğitim Ve Öğretim.....	21
1.3.1.Temel İslâm İlimleri	22
1.3.2.Diğer İlimler.....	27
1.3.3.Ezher’de Eğitim Alanlar ve Eğitim Veren Müderrisler	30
1.4.Ezher’de Sosyal ve Kültürel Faaliyetler	33
1.5.Fâtımîler’in Ezher Politikasının Genel Değerlendirilmesi.....	36
2.EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ.....	40
2.1. Selâhaddîn Eyyûbî’nin Sünnî Eğitim Politikası ve Ezher’de Dönüşüm	40
2.1.1.Selâhaddîn Eyyûbî’nin Vezirliği.....	42
2.1.2.Selâhaddîn Eyyûbî’nin Bölgeyi Sünnileştirme Faaliyetleri	46

2.1.3.Selâhaddîn Eyyûbî'nin İlme Bakışı	47
2.2. Eyyûbîler Dönemi Ezher Camii ve Medresesi'ni Dönüştürme Faaliyetleri.....	48
2.2.1.Ezher Camii'nin Cuma Namazlarına Kapatılması	49
2.2.2.Ezher'de Ders ve Eğitim	52
2.2.3.Temel İslâm İlimleri	53
2.2.4.Diğer İlimler.....	55
3. ERKEN MEMLÜK DÖNEMİNDE EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ	57
3.1.Memlûkler Döneminde İslam Coğrafyasının Genel Durumu	57
3.2. Ezher'de Değişim ve Dönüşüm	58
3.2.1.Temel İslâm İlimleri	60
3.2.2.Diğer İlimler.....	62
3.3.Memlûkler Döneminde Eğitim Öğretim, Sosyal ve Kültürel Faaliyetler	62
4. SONUÇ.....	65
KAYNAKÇA	67

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

çev.	: Çeviren/Tercüme eden
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
s.	: Sayfa
t.y.	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve devamı/ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri

devlet adamının uğradığı, ilim adamlarının ders verdiği bir yer olan Ezher, dönemin fikri yapısından bürokratik eğilimlerine kadar birçok konuya projeksiyon tutmaktadır. Sadece mezhep geçişi bağlamında değil daha birçok tarih-dönem ve yönetim geçişi ve bu geçişlerdeki değişimlerin tezahürleri, caminin tarihsel dönüşümlerinde görülmektedir. Bu cami ve işleyişinin farklı yönetimlere şahit olduğu göz önüne alındığında, kurumun daha doğru analizi için birçok farklı etmene dikkat etmek gerektiği anlaşılmaktadır. Dönemin siyasî, sosyal, kültürel, fikrî ve mezhebî yapısı, bu bağlamda araştırmaya dâhil edilmiş ve caminin dönüşüm süreçleri bütüncül bir bakışla değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Ezher Camii'nin kuruluş süreci nasıl gelişmiştir ve Fâtımîler döneminde Ezher'in konumu nedir? Fâtımîler burada nasıl bir eğitim politikası izlemiş ve ne tür faaliyetler yapmıştır? Fâtımîler'in icraatlarının, Eyyübîler'in Ezher'de uygulayacağı politikalara etkisi nedir? Eyyübîler ile yeni bir döneme giren Ezher'in kapandığı söylemi gerçeği yansıtmakta mıdır? Eğer kapanmadıysa, bu yeni dönem Ezher'e nasıl yansımıştır? Ezher'in aktif olmadığı dönemde, eğitim nasıl ve hangi kurumlar üzerinden devam etmiştir? Bölgede değişen devletler, Ezher'deki eğitim-öğretimi nasıl ve ne derece etkilemiştir? Araştırma sürecinde bu ve benzeri sorulara cevaplar aranmıştır. Bölgede değişen devletlerin Ezher'de gerçekleştirilen eğitim-öğretimi nasıl ve ne derece etkilediği ayrıca bu değişimin bir eğitim kurumu ile bağlantısının ne olduğu araştırılarak Ezher Camii ve Medresesi bütüncül olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada, Ezher Camii ve Medresesi'nin Fâtımîler döneminde kuruluşundan itibaren Memlûkler'in ilk elli yılına kadar geçen süreci incelenmektedir. Ancak çalışmanın asıl konusu Ezher Camii'nin Fâtımîler döneminden Eyyübîler dönemine geçiş süreci ve Eyyübîler dönemindeki durumudur. Ezher Camii'nin eğitim-öğretim faaliyetlerinin doğru ve bütüncül bir şekilde anlaşılabilmesi için, üç farklı iktidarın siyasî, sosyal ve kültürel yapısı da çalışmaya dâhil edilmiştir. Zira tarih araştırmalarında, tarihin bütüncül olarak ele alınması ve zihniyet çözümlemesinin yapılması gerekmekte; bu unsurların eksikliği ise çeşitli problemlere yol açabilmektedir (Şimşek ve Esmen, 2021:1024).

Ayrıca bu dönemde Ezher’i ziyaret eden bazı ilim adamları hakkında da konu bağlamında bilgiler verilmiştir. Üç farklı devlet yönetimi altında Ezher Camii’nde verilen dersler ve müfredatın genel çerçevesi belirlenmiş; böylece dönemler arasındaki eğitim uygulamaları ana hatlarıyla kıyaslanmıştır. Burada yapılan bazı kutlamalar, dağıtılan ikramlar ve devlet ricalinin desteklediği programlar da çalışmaya dâhil edilerek analiz edilmiş ve sosyal açıdan caminin işlevi ortaya konulmuştur. Sonuç olarak, üç ayrı dönemin eğitim hayatı, siyasî, mezhebî ve sosyal analizi yapılmış, yaşanan değişim ve dönüşümler sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Özellikle devlet desteği, bir kurumun toplum nezdindeki konumunu ve diğer kurumlar arasındaki yerini belirlemede önemli etkenlerden biridir. Ezher, Fâtımîler döneminde devlet tarafından desteklenmiştir ve mezhep propagandası açısından ön plana çıkmıştır. Şîî mezhep davetçilerinin yetiştiği merkez olarak kullanılmıştır. Eyyübîler döneminde ise merkezî konumunu kaybederek, eğitim-öğretim işlevi gören bir binaya dönüşmüştür. Ezher’in Fâtımî döneminde nasıl merkezi bir cami olduğu, hangi parametrelerle konumunun belirlendiği ve bu konumunun toplum nezdinde nasıl karşılık bulduğu bu alanda yapılan çalışmalar kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca, Fâtımîler sonrası dönemde devlet desteğinin Ezher Camii’nden çekilmesinin sebepleri alandaki çalışmaların ulaştığı neticeler kapsamında açığa çıkarılmak istenmiştir. Memlûkler’in ilerleyen dönemlerinde devlet ricalinin desteği ile Ezher Camii ve Medresesi merkezî konumuna yeniden yükselmiş olsa da bu dönem bütünüyle çalışma kapsamına dâhil edilmemiştir.

B. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Metodu

Araştırmanın temel amacı bir camiyi merkez alarak Eyyübîlerin Mısır’a geldikten sonra değiştirdikleri eğitim-öğretim faaliyetlerini ayrıntılı olarak incelemektir. Caminin, çalışmanın ana konusu olarak belirlenmesinin önemi büyüktür. Çünkü mimari yapılar özellikle camiler, İslâm tarihi açısından dönemin izlerini ve yaşam biçimini yansıtan önemli yapılardır (Göncüoğlu, 2009: 22). Ezher’in özellikle kuruluşu incelendiğinde, dönemin izlerini bariz bir biçimde yansıtan bir kurum olduğu görülmektedir. Hem bir ibadethane, hem de bir eğitim kurumu olan Ezher Camii ve Medresesi’nin yönetimdeki değişimlerle birlikte eğitim müfredatının nasıl dönüştüğü

belirlenmeye çalışılmıştır. Her iktidar döneminde Ezher Camii ve Medresesi'nin eğitim-öğretim faaliyetleri ve üstlendiği misyon tespit edilmek istenmiştir. Mısır coğrafyası, Fâtımîlerden Memlûkler'in ilk elli yılına kadar yaklaşık üç asır boyunca üç farklı yönetime, iki farklı mezhebe tanıklık etmiştir. Dolayısıyla bu yönetimlerin benimsediği iki ayrı mezhebin yansımaları tespit edilmeğe çalışılmıştır.

İslâm tarihinde sıkça adı geçen Ezher Camii ile ilgili yapılan genel araştırmalar olmasının yanı sıra caminin belirli dönemlerine odaklanan bazı çalışmalar da mevcuttur. Ezher ve Fâtımîlerle ilgili araştırmalar son zamanda artmaktadır. Eyyûbîler dönemi özelindeki çalışmaların ise yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Ezher'in değişen devletler ve dönemler arası geçişlerine dair araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bu bağlamda camideki eğitimin ele alındığı ve detaylı çalışıldığı bir araştırmaya rastlanmamıştır. Ezher Camii'nin devletler arası geçiş süreçlerinin incelendiği bu çalışmanın önemli bir boşluğu doldurması umulmaktadır. Ezher Camii'ne odaklanarak yapılan bu tezde, daha kapsamlı bir analiz sunmak ve alanda yapılacak yeni araştırmalara farklı bir bakış açısı kazandırmak hedeflenmiştir.

Bu araştırmada farklı çalışmalardan toplanan bilgiler, seçici, irdeleyici, eleştirel, bütüncül ve bilimsel bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Bir kurumun farklı iktidar dönemlerinde değerlendirilmesi, karşılaştırmalı tarih yönteminin uygulanmasına olanak tanımıştır. Erdoğan'un belirttiği üzere Durkheim, karşılaştırmalı tarihin uygulanabilmesi için zaman ve mekân benzerliğinin önemine vurgu yapmaktadır (Erdoğan, 2021: 162). Dönemler arası analiz ve karşılaştırmalar yapılırken tarafsız, objektif ve bilimsel bir yaklaşımla araştırmanın tamamlanmasına özen gösterilmiştir.

C. Araştırmanın Kaynakları

Fâtımîlerden Memlûkler'in ilk elli yılına kadar olan süreyi kapsayan bu araştırmada, dönem eserlerinden istifade edilmiş olsa da daha çok o dönem hakkında yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır. Ancak ulaşılan kaynaklarda, Ezher Camii hakkında ana hatlarla bilgi verilmekte olup, bahse konu dönemle ilgili detaylara ise sınırlı bir şekilde rastlanmıştır. Ülkemizde Ezher ile ilgili yapılan araştırmalarda son

yıllarda bir artış gözlemlenmekle birlikte, bu çalışmalarda Eyyûbîler iktidarı dışındaki dönemler üzerine odaklanıldığı görülmektedir.

Ülkemizde yapılan bazı çalışmalar özellikle Fâtımîler, Eyyûbîler ve erken Memlûk dönemleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Bunlardan biri Khamis Abdulgader'in "Everyday Life in Cairo the Fatimid Era" adlı doktora tezidir. Bu çalışma Fâtımîler döneminde Kahire'nin günlük yaşamını detaylı bir şekilde ele almakta olup, bu dönemin sosyal ve kültürel yapısının anlaşılması açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Diğer bir çalışma ise Mahmut Dünder'in "Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" adlı kitabıdır. Eyyûbîler döneminin Mısır eğitim sistemini ve burada gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerini incelemektedir. Ayrıca dönemin eğitim yaklaşımlarını aydınlatmaktadır. Yine Muhammed Enes Midilli'nin "Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi; İbn Tolun Camii" başlıklı çalışması, erken Memlûk döneminde eğitim ve ilmî faaliyetlere dair önemli bilgiler sunmakta, özellikle Memlûkler dönemindeki eğitim anlayışını yansıtmaktadır. Bu çalışmalar, dönemin sosyal, kültürel ve eğitimsel dinamiklerini anlamak için önemli referanslar sunmakta ve Ezher Camii ile diğer ilgili kurumların tarihî gelişimlerini daha iyi kavrayabilmek için katkı sağlamaktadır.

Ezher Camii'ne dair en çok bilinen çalışmalardan biri Bayard Dodge'ın "Al-Azhar: A Millennium Of Muslim Learning" isimli kitabıdır. Bu kitap, Ezher'in genel tarihi hakkında kapsamlı bir bakış sunmakta olup, literatür taraması sırasında başvurulan önemli kaynaklardan biri olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Dodge'ın eseri genel bir tarih sunmakta ve bu çalışmanın daha detaylı ve spesifik dönem analizi gereken ihtiyaçlarına tam olarak yanıt vermemektedir. Bu sebeple, yapılan araştırmanın temel kaynakları arasında Dodge'ın kitabı yer almamaktadır. Eser, geniş bir tarihsel perspektif sunmasına rağmen, Ezher Camii'nin belirli dönemlerdeki eğitim faaliyetleri ve yönetim değişiklikleri gibi özel konulara dair ayrıntılı bilgiler içermemektedir.

Araştırma kapsamında, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nde bulunan "Ezher" dosyasına ulaşılmıştır. Bu dosyada, Ezher Camii ile ilgili birçok önemli çalışma yer

almaktadır. TDV “Ezher” maddesi yazıldıktan sonra gelen ve maddeye henüz dâhil edilmemiş bazı Arapça, İngilizce makalelere erişim sağlanmıştır. Yine bu kütüphanede İngilizce ve Arapça dillerinde yazılmış başka araştırmalarda ulaşılmıştır. İncelenen araştırmalar arasında doğrudan Ezher Camii’nden bahsedenler ile belirli dönemler veya Ezher hakkında bilgi sunan çalışmalar da bulunmaktadır. Hüseyin Mahmud Hammuda’nın “el-Hadâratü'l-İslâmiyyetü fî İklîmü'd-Deltâ fi'l-Asrı'l-Fâtîmiyye” adlı eseri, Fâtîmîler döneminin anlaşılması için önemli bir kaynaktır. Dönem hakkında istifade edilen diğer bir çalışma ise Lane-Poole’ün “A History of Egypt: In The Middle Ages” adlı kitabıdır. Ayrıca, Ramdane ve Souad’ın kaleme aldığı “The Fatimid Educational Administration in Egypt” isimli çalışması, Fâtîmî dönemindeki eğitim faaliyetleri ve Ezher Camii’nde gerçekleştirilen çalışmalar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

İSAM’da bulunan dosyadaki, “Mecelletu'l-Ezher” dergisine ait bazı nüshalar da incelenmiştir. Özellikle 1957 yılında yayımlanan bir nüshada yer alan “Riseletü'l-Ezher” isimli makale, Ezher’in ilim mesajını tarihsel süreçte nasıl taşıdığına dair bilgiler sunmaktadır. Ayrıca 1976 yılında aynı dergide yayımlanan “Al-Azhar” isimli makale, Ezher hakkında ek bilgiler sağlamaktadır. 1975 yılına ait bir nüshada ise, Selâhaddîn Eyyübî döneminde Ezher’in tatil edilmesi detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

Tüm araştırmaların objektif olmasına özen gösterilmiş olsa da, bir kişinin doğduğu toprakların fikir dünyasına ve bilgi yorumlama tarzına etkisi olabileceği unutulmamalıdır. Bu araştırmanın objektifliğini arttırmak amacıyla dünyanın çeşitli yerlerinde yapılan gerek günümüz ve gerekse geçmiş dönem çalışmalarından istifade edilmiştir. Mısır’ın bir dönem aralığındaki eğitimine odaklanan çalışmamızda, istifade edilen araştırmalar arasındaki farklılıklar, tezin nesnelliğine katkı sağlayan önemli bir etkidir. Bu çeşitlilik, Ezher hakkındaki bilgi ve analizlerin daha kapsamlı ve doğru değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Kaynak taraması sürecinde birçok yerli yabancı veri tabanları incelenmiştir. Bu bağlamda, “Arabic Collections Online” isimli veri tabanında, bahsi geçen dönemleri içeren kısmen daha eski araştırmalara ulaşılmıştır. Özellikle bu kaynaklardan biri Süleyman Raşad’ın 1902 yılında yazdığı “Kenzü'l Cevher fî Tarihi'l Ezher” isimli

çalışmasıdır. Ezher Camii'nin Fâtımîler dönemindeki fonksiyonunun anlaşılması açısından önemli bir referans olmuştur. Bu çalışma, Ezher'in tarihsel gelişimi ve Fâtımîler dönemindeki rolü hakkında derinlemesine bilgiler sunarak araştırmanın kapsamına değerli katkılar sağlamıştır.

Ülkemizde Ezher Camii hakkında farklı tarihlerde yapılmış çeşitli araştırmalar mevcuttur. Bu araştırma için öncelikle Türkiye'de Ezher hakkında yapılmış tez ve makaleler taranmıştır. Ezher aramasında YÖK Tez Merkezi veritabanında üç tez olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri 2019 yılında Fatma Esmâ Uygun'un "Ezher'in Eğitim Sistemi ve Müslüman Topluluklar Üzerindeki Etkileri" adlı araştırması, diğeri Fatma Zehra Beyaz'ın "Osmanlı Mısır'ında Ulema-Siyaset İlişkisi: Ezher Örneği" isimli çalışması ve bir diğeri de Ahmed Mohamed Amin'in "Mısır'ın Demokrasi Arayışında Din Kurumlarının Rolü: Ezher ve Ortodoks Kiliseleri Vakaları" adlı araştırmasıdır. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde "Ezher" maddesi, bu camiyi tanıtmaktadır. Mustafa Kırgız'ın konuya dair "El-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim" adlı makalesi de mevcuttur. Bu çalışmalarda, araştırmamızın kapsadığı tarih ve konular detaylandırılmamış olsa da Ezher hakkında önemli bilgilere ulaşılması bakımından bu kaynaklardan yararlanılmıştır.

D. Kahire'de İnşa Edilen İslâmî Eğitim Kurumları

Her devir ve şehirde, dönemin şartları ve imkânlarına göre eğitim kurumları var olmuştur. Bu eğitim kurumları, birbirlerine eğitim programlarını miras bırakarak pozitif katkı sağlamış, böylece eğitim-öğretim sistemleri her geçen gün büyüyerek sistemleşmiştir.

İslam tarihinde ilk eğitim, Hz. Peygamber'e vahiy gelmesiyle birlikte Mekke şehrinde, evlerde başlamıştır. Vahyin gelmesi ile birlikte asırlar boyu sürececek bir maarif sisteminin kökleri Mekke'de vücuda gelmiştir. (Yıldız, 1998: 306). Vahyin gelişiminin ardından, eğitim-öğretim faaliyetleri hicret nedeniyle önce Habeşistan'a, ardından Medine'ye yayılmıştır. Habeşistan'da muhacirlerin tebliğ yapması, ardından Musab b. Umeyr'in Medine'ye gidip İslâm'ı anlatması ve Müslüman olanlarla toplu

olarak eğitime devam etmesi şehirlerdeki eğitim faaliyetlerinin Hz. Peygamber'e dayandığını gösteren örnekler arasındadır (Gündüz, 2017: 119; Öztürk, 2001: 8).

Medine döneminde ise eğitim, daha kurumsal bir hale gelmiştir. Bu dönemde eğitim yalnızca bireysel öğrenme değil, aynı zamanda toplumsal bir sorumluluk olarak da görülmeye başlanmıştır. Medine'de ilk resmi eğitim kurumları ve cami merkezli öğrenim yöntemleri ortaya çıkmış, bu da İslam toplumunun eğitim anlayışının temellerini atmıştır. Bu kurumsal yapılar, İslâm'ın öğretilerinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış ve eğitim sisteminin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur (Hasan, 1946:13). Vahiy ile başlayan bu eğitim sistemi, zamanla şehirlerde kurulan eğitim kurumları aracılığıyla müesseseleşmiş ve eğitim-öğretimde ileri seviyelere ulaşmıştır (Çelik ve Tuğrul, 2023: 120). Hatta günümüz eğitiminin şekillenmesinde tarihten miras gelen bütüncül bir eğitimin katkısı büyüktür. Özellikle fethedilen şehirlerin sayısının artması, eğitimde kurumsallaşma sürecini hızlandırmış ve farklı uygulamaların da ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Bu farklılıkların doğru bir şekilde analiz edilebilmesi için dikkatli bir inceleme gerekmektedir. Çalışmada Ezher Camii'nin eğitim süreci detaylı olarak incelenmekle birlikte, daha kapsamlı bir analiz yapılabilmesi için Kahire şehrindeki İslâmî eğitim faaliyetlerine de kısaca değinilecektir. Fetih sonrası Kahire'deki erken dönem İslâmî eğitim faaliyetleri, iki ana başlık altında ele alınacaktır. Bu başlıklardan ilkinde Müslümanların Kahire'yi fethetmesinden Fâtımîler dönemine kadar geçen süredeki eğitim faaliyetleri ele alınacak, diğer başlıkta ise Fâtımîler dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri genel hatlarıyla değerlendirilecektir.

1. Fâtımîler Öncesi Eğitim Kurumları

Hulefâ-i Râşidîn döneminde Asya ve Afrika'nın önemli bir kısmı fethedilmiştir. Mısır ise Hz. Ömer (634-644) döneminde, Komutan Amr b. Âs (640-648) önderliğinde 640 yılı Rebiülevvel (Mart) ayında fethedilmiştir (Apak, 2001: 153). Bu fetih ile Mısır toprakları İslâm'la tanışmış ve bölge halkının müslümanlaşma süreci başlamıştır. Sonraki yıllarda farklı devletler Mısır'da hüküm sürmüş olsa da ilk fetih tarihinden

İtibaren bu bölge yaklaşık bin yıldan uzun zamandır İslâm toprağı olma özelliğini korumuştur.

Amr b. Âs, fetih sonrası ordunun konakladığı yerde Fustat şehrini kurmuş ve Amr Camii olarak da bilinen Mısır'ı-l-Kadîme Camii'ni inşa etmiştir (Eyice, 1991: 81; Güleğül, 2019: 12; Yiğit, 2015: 23). Mısır'ın ilk İslâm şehri Fustat, ilk camisi ve ilk eğitim kurumu Amr Camii olmuştur. Çünkü fetihten sonra ilk resmi eğitim-öğretim bu camide gerçekleştirilmiştir.

İlerleyen süreçte Abbâsî yönetiminin idaresine geçen Mısır'da, kumandan Salih b. Avn (749-750) Mısır'ın ikinci kenti olan Asker şehrini ve Asker Camii'ni kurmuştur (Seyyid, 2001: 174). Ahmed b. Tolun (868-905) ise Katâî şehri ve İbn Tolun Camii olarak bilinen Katâî Camii'ni inşa etmiştir (Abouseif, 1999: 416; Rogers, 2001: 183).

Camiler, Hz. Peygamber döneminden itibaren dinî, idarî ve sosyo-kültürel alanlarda hizmet veren kurumlar olmuştur. (Akin, 2016: 180). Medreseler ve müstakil eğitim kurumları, inşa edilip gelenekselleşene kadar camiler eğitim-öğretim faaliyetlerine ev sahipliği yapmışlardır. Camiler, ibadetlerin gerçekleştirildiği ve eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlardır. Bu mekânlarda, Kur'ân, Hadis ve İslâm Hukuku gibi konuların yanı sıra İslâm'ın temel metinlerini anlama amacıyla Arap edebiyatı ve Arap şiirinin öğretimi de yapılmıştır (Önkal ve Bozkurt, 1993: 50). Mısır'daki sahabe dönemine dayanan cami eğitimi, bölgedeki İslâm eğitim kültürünün erken dönemde başladığını gösterdiği için önem arz etmektedir. Mısır'ın fethiyle birlikte (21/642) bu kültürün bölgede yerleştiği söylenebilir (Eyice, 1991: 81).

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Mısır'da eğitim-öğretim faaliyetlerinin Amr Camii, İbn Tolun Camii gibi yeni inşa edilen camilerde başladığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ezher Camii'nin bir eğitim kurumu olarak tek başına değerlendirilmesi yeterli olmayacaktır. Çünkü eğitim sistemi bir miras olarak, inşa edilen eski kurumlardan yeni kurumlara geçmekte ve geçmiş kültürlerden etkilenerek yeni sistemlerin oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Ayrıca okuma-yazma ve İslâm dininin öğretildiği kurumlar olan kütüphaneler, Hz. Peygamber döneminde eğitim ve öğretimin yapıldığı mekânlarda yer almıştır

(Gözütok, 1998: 190). Bu doğrultuda fetih sonrasında bu kurumlar Mısır'da da açılmıştır. Nitekim Hz. Ömer'in valilere gönderdiği bir genelge ile bu kurumlarda çocuklara yazı, binicilik, yüzme ve darb-ı mesellerin öğretilmesi talimatı verdiği bilinmektedir (Söylemez, 2002: 62). Bu durum Mısır'daki eğitim faaliyetlerinin dini içerikli derslerle sınırlı kalmayıp farklı mekânlarda ve çeşitli derslerle genişletildiğini göstermektedir. Bu sebeple Fâtımîler öncesinde dinî dersler yanında hüsnü hat ve Arap edebiyatına dair dersler verildiği, spor derslerinin de Mısır eğitim sisteminde olduğu anlaşılmaktadır.

İslâmiyetin anlatıldığı ve çeşitli derslerin verildiği bir yer olarak hizmet veren camilerin, eğitim dışında devlet işlerinin görüşüldüğü bir yer olma fonksiyonu da vardı. İslâm tarihine baktığımızda camiler, devlet işlerinin görüşüldüğü, idareciler ile halkın bir araya geldiği resmi bir kurum olmuştur (Önkal ve Bozkurt, 1993: 51). Buradan yola çıkarak devlet işlerinin görüşülmesi ve halka hizmet vermesi bakımından Amr Camii'nin, Mısır'da teşekkül eden bir devlet binası olduğu da anlaşılmaktadır. İleride inşa edilecek Ezher Camii'nin de eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir yer hatta siyasî bir mekân oluşuna kadar birçok işlevinin tarihsel bağlamda devam ettiği söylenebilir. Bu sebeple araştırmanın asıl konusunu oluşturan Ezher Camii'nin belli bir tarihsel bağlamda, cami geleneğini referans alarak nihai şeklini aldığından da bahsedilecektir.

2. Fâtımîler Dönemi Eğitim Kurumları

Fâtımîler'in bölgeyi ele geçirmeleri Mısır fethinin üç yüz on yedi yıl sonrasına tekabül etmiştir. Geçen uzun yıllar, İslâm eğitiminin özellikle Sünnî mezhep fikrinin bölgeye iyice yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Fâtımîler ise Mısır'da var olan bu eğitim sistemini kendi fikirleri doğrultusunda yeniden düzenleyerek devam ettirmişlerdir. Asıl köklü değişim siyasi konjenktürün desteklediği mezhep fikrinde gerçekleşmiştir. Böylece Şîî havzasındaki ilk yapılanma modeli, siyaset ve eğitimle birleştirilerek oluşturmaya çalışılmıştır.

Fâtımîler bu amaçlar doğrultusunda bölgede var olan Amr b. A's ve İbn Tolun Camii'nde de çeşitli düzenlemeler yapmışlardır. Mevcut camilerin eğitimleri içerisine

tedrici bir usulle Şîî mezhep görüşlerini eklemiştirlerdir (Cengiz, 2022:863). Sadece var olan camilerde değil yeni inşa ettikleri camilerde de Şîî eğitim vermişlerdir. Böylece ilerleyen zamanda havzada siyasî anlamda Fâtımîler'in desteklediği Şîî bir merkez oluşacaktır. Özellikle yeni inşa edilen Ezher Camii bu Şîî havzanın merkezini teşkil edecektir.

Fâtımîler, bölgedeki bu mezhepsel dönüşümü gerçekleştirirken sadece kendilerinden önceki devletin eğitim sistemini değil devlet yönetim yapısını da modellemişlerdir. Dikkatli ve planlı bir süreci takip eden Fâtımîler, Mısır'daki Sünnî görevlilerin yanına Şîî kimseleri önce yardımcı olarak yerleştirmişlerdir. Sonrasında ise bu yardımcıları, öğrendikleri işlerin başlarına geçirmişlerdir (Cengiz, 2022:860). Yani sadece eğitim yapısını değil adliye teşkilatı ve maliye teşkilatı gibi birçok kurumu modellemişlerdir.

Fâtımîler, Mısır'a geldikleri zaman temelini attıkları ve kuruluşundan işleyişine kadar mezhebin merkezini oluşturan bir ibadet ve eğitim kurumu olarak planladıkları Ezher Camii'nin inşaatını iki senede tamamlamışlardır. İlerleyen süreçte de Fâtımîler, bölgede yeni camiler inşa etmeye devam etmişlerdir. Hâkim Camii (1013), Akmer Camii (1125), Sâlih Talayî (1160) ve Cuyûşî Camii (1085) bu camilerden bazılarıdır. Tüm bu kurumlarda, camilerin dönemsel fonksiyonları göz önüne alındığında ibadet ile birlikte eğitim verildiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca Fâtımîler, Dârülhikme isminde Şîî bir akademi kurmuşlardır. Bağdat'ta Sünnî halifenin kurduğu Beytülhikme yerine, Kahire'de bu kurumun Şîî eğitimi veren muadili Dârülhikme inşa edilmiştir (Kaya, 1992:89). Ancak bu kurum mezhep taassubu sebebiyle bilimsel açıdan çok ilerleyememiştir. Bir dönem İsmâiliye mezhebi mensubu olmayanların bu kuruma girememesi bu taassubun ne boyutlara ulaştığını göstermektedir (Kaya, 1993:538).

İslâm tarihinde camilerde hangi dersler veriliyor ise Fâtımîler döneminde de aynı dersler bir farkla verilmeye devam etmiştir. Bu farkın temeli mezhepseldir ve ciddi bir ayrımı teşkil etmiştir. Bahsi geçen bu mezhepsel farklılık ezandan imamın giysisine, tefsirden fıkha kadar büyük bir alanı kuşatmıştır. Ezher ve Dârulhikme, Eyyübîler bölgeye gelene kadar Şîî mezhep eğitimi ve araştırma merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Bu okullarda eğitim yanında sistematik propaganda faaliyeti de yürütülmüştür. Ezher ve Dârülhikme'de insan yetiştirmenin yanı sıra halk İsmâilî

mezhebine davet edilmiş, yönetim ve halkın katıldığı görkemli törenler düzenlenmiştir. Fâtımîler buralarda, “dâî” denilen İsmâilî mezhebe davet yapan kimselerin yetiştirilme geleneğine hız kesmeden devam etmişlerdir. Bu dâîler sadece Mısır'a değil tüm İslâm coğrafyasına yayılmış ve devlet destekli faaliyetlerini sürdürmüştür (Lewis, 2005: 63). Fâtımîler, iki kurum bir oluşum ile İsmâilî mezhebini Suriye hatta Hicaz'a kadar yayma imkânı bulmuşlardır (Seyyid, 1995:230). Tüm bu çalışmalar bölgede Şiîliğin yayılmasını oldukça hızlandırmıştır. Bunun yansımalarını, dönemin diğer devlet politikalarına bakarak okumak mümkündür. Nitekim Selçuklu devlet adamı Nizâmülmülk, mezhepsel sebepler nedeniyle bölgenin fikri güvenliğinin sağlanması doğrultusunda Nizâmiye medreselerini kuracaktır (Özaydın, 2007:188).

1. FÂTİMÎLER DÖNEMİNDE EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ

1.1.Fâtımîler'in Kuruluşu

Fâtımîler, Tunus civarında 902 yılında kurulmuştur (Dodge, 1961:1). Bu devletin tarih sahnesine çıktığı ilk günden itibaren mevcut mezhep yapılarını, bir devlet sistemine dönüştürdükleri açıkça görülmektedir. Nitekim devletin Şîi davetçiler marifetiyle kurulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kurdukları devlete Fâtımîler adının verilmesi ve bu isimde Hz. Fâtıma'dan mülhem olması, devlet üzerinde bu mezhebin ne derece etkili olduğunu göstermektedir (Çelik, 2007: 33). Fâtımîler'in doğru analiz edilebilmesi için kuruluşunun mezhepsel süreçle beraber incelenmesi önemlidir.

Hz. Fâtıma'nın torunlarından Ca'fer Sâdık'a kadar bütünlüğünü koruyan Şîa mezhebi daha sonra bir bölünme yaşamıştır. Bu bölünmede, Ca'fer'in büyük oğlu İsmâil'in imam olduğunu kabul edenler "İsmâiliyye", Mûsâ'nın imam olduğunu kabul edenler ise "İsnâ Aşeriyye" olarak isimlendirilmiştir (Ekinci, 2005:500). Fâtımîler, Şîa mezhebinin İsmâilî kolunu takip etmekte ve neseplerini Hz. Fâtıma ile Hz. Peygamber'e dayandırmaktadırlar (Çelik, 2007: 33; Öz ve Şek'a, 2001: 128). Bu mezhepte sıklıkla kullanılan uygulamalardan biri, mezhebin görüşlerini yayma faaliyetine "davet" bu iş için görevlendirilenlerde "davetçi" isminin verilmesidir. Buna göre özel bir yöntemle daveti yapacak kişiler seçilir. Bu davetçiler, belli kurallara bağlı sistematik bir yöntem ile hareket ederler. Daveti yapan kişilere "dâî" denir ve hiyerarşinin en üstündeki imama bağlılardır. Dâîlerin bir görevi yeni kimseleri mezhebe davet etmek, diğer görevi ise mezhep müntesiplerini eğitmektir (Tan, 2015: 90). Fâtımîler kurulmadan önce başlayan davet faaliyeti, farklı bölgelere yayılmaya başlamıştır. Bu yayılmanın sebebi daha rahat hareket imkânı arayışıdır. Çünkü Abbasî dönemi, bu mezhebin hareketlerinin kısıtlandığı bir dönemdir. Bu kısıtlamalar, mezhep dâîlerinin farklı coğrafyalara yönelmesine sebep olmuştur.

Mezkûr kısıtlamalar vesilesiyle farklı coğrafyalara davette bulunan dâîlerden biri de Abdullah eş-Şî'dir (910-934). Abdullah, mezhep öğretilerini yaymak için Kayravan'a hareket etmiş ve gittiği bölgelerde insanlara Şîiliği anlatmıştır (Demircan

ve Akgündüz, 2017: 13).

Nu'mân b. Muhammed el-Kayrevânî (ö. 363/974) “İftitâhu'd-Da've” isimli eserinde, Abdullah'ın yetişmiş bir dâî olduğunu ifade eder. Buna göre o, bölgenin sosyolojik ve coğrafi özelliklerini de göz önünde bulundurarak birçok stratejik hamle yapmıştır. Yine o, güvenlik ve siyasî hâkimiyetin sağlanmasıyla beraber Ubeydullah el-Mehdî'yi mezhep imamı olarak bölgeye davet etmiştir. Böylece onun gayret ve teşebbüsleriyle Fâtımîler kurulmuştur (Çelik, 2005: 440-447; Açıkgozoğlu, 1977: 44). Ubeydullah el-Mehdî, mezhep imamı ve dâîlerin lideri konumunda iken kendisine yapılan çağrıya icabet ederek kurulan devletin başına geçmiştir.

1.1.1. Fâtımîler'in Başka Coğrafyalara Yönelmesi ve Mısır Seferleri

Şiîler, Fâtımîler kurulmadan önce dâîler aracılığıyla farklı coğrafyalara yayılmışlardır. Devletin resmi olarak kurulması akabinde bu yayılma bir devlet politikası olarak devam etmiştir. Bu yayılmanın arka planına bakıldığında siyasî, ekonomik ve coğrafi sebepler görülmektedir. Diğer bir neden ise kısmen siyasî kısmen dinî sayılabilecek halifelik iddiasıdır. Halifelik iddiasının neticesi olarak asıl ulaşmak istedikleri yerlerin başında Mekke, Medine ve Bağdat olduğu da ilerleyen zamanda takip ettikleri stratejilerden anlaşılmaktadır. Nitekim Afrika'da kurulan bu devlet, bir zaman sonra Mısır ve daha ilerisine yayılmaya devam edecektir. Fakat öncelikli olarak bu yayılma faaliyetinin ilk hedefi Mısır olmuştur. Fâtımîler'in Mısır'ı almak amacıyla üç defa başarısız girişimde bulunması, Mısır'ın ne kadar kritik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir (Cengiz, 2022:854). Zira ilerleyen dönemlerde bu hedefleri gerçekleştirecek ve Mısır'a hâkim olacaklardır.

1.1.2.Mısır'ın Alınması ve Fâtımîler'in İlk İcraatları

İhşidiler döneminde malî sıkıntılar ve baş gösteren hastalıklar, devleti yıpratmış ve içeride bir huzursuzluk başlamıştı (Çelik, 2007: 57). İleride vezirlik makamına getirilecek İhşidiler'in önemli devlet adamlarından Yakup b. Killis, Fâtımîler'in dikkatlerini yeniden Mısır'a çekmeyi başardı (Cengiz, 2022:860). Bunun üzerine Fâtımî halifesi, Komutan Cevher kumandasında bir ordu gönderdi (Dodge, 1961:6). Bu ordu herhangi bir savaş gerçekleştirmeden, kolaylıkla Mısır'ı ele geçirdi. Komutan Cevher ise ordunun konakladığı yerde bir şehir kurmaya karar verdi. Kahire şehrini ve Ezher Camii'nin inşa faaliyetlerini başlattı (Abouseif, 1999:416). Şehrin kurulmasının ardından halife şehre geldi ve Mısır topraklarında Fâtımîler dönemi başlamış oldu. Fâtımîler, Mısır'ı ele geçirdikten sonra birçok alanda çeşitli icraatlar yapmaya başlamıştır. Buna göre devletin tüm sistemini bir nevi kopyalamışlar ve bu düzene kendi fikirlerini eklemişlerdir. Yaptıkları en önemli işlerden biri de yeni bir şehir kurma faaliyetidir. Mısır tarihinde de örnekleri olan şehir kurma faaliyeti aslında İslâm tarihinde var olan bir uygulamadır. Nitekim daha önce de Amr b. As, ordunun konakladığı yere Fustat şehri ve camisini; Ahmed b. Tolun, Kataî şehrini ve Kataî Camii'ni inşa etmiştir (Eyice, 1991:81; Abouseif, 1999:416).

Müslümanların fethettikleri yerlere cami inşa etme geleneği, tarih boyunca uygulanan bir İslâm politikası olmuştur (Şeyh, 1990: 427). Bu sebeple dönemin şartları ve ihtiyaçları da dikkate alınarak yeni bir merkez ve cami kurma stratejisini, Fâtımîler'de takip edecektir. Aslında bu, Sünnî müslümanların fetih sonrası uyguladığı gelenek ve politikalara Fâtımîler'in de sahip çıktıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Fâtımî Devleti'nin bir diğer politikası, önceki devletin yönetim kademelerindeki üst yönetim mensuplarını vazifelerinde devam ettirmesidir. Bu yöneticilerin yanlarına İsmâîlî kimseler yardımcı olarak yerleştirilmiş, ardından bu yardımcılarını göreve geçmeleri sağlanmıştır (Cengiz, 2022:860). Devlet işleyiş sisteminde herhangi bir aksama yaşanmaması için tercih edildiği muhtemel bu politika vesilesiyle, Fâtımî Devleti yaklaşık iki yüz yıl gibi bir süre varlığını devam ettirmiştir.

1.2.Ezher Camii Kuruluşu

Mısır'ın fethedilmesiyle birlikte Komutan Cevher'in, ilk faaliyet olarak Kahire Şehri'ni ve Ezher Camii'ni inşa ettirdiğini ifade etmiştik. Bu inşa faaliyetlerinin tamamlanmasının ardından Ezher Camii'nde ibadet ve eğitim hayatı da başlamıştır.

Kurulan devletin ilk camisi olan Ezher Camii'nde ki eğitim faaliyetleri devlet imkânları seferber edilerek geliştirilmiş ve burası kısa süre içerisinde bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca Ezher Camii yine çok kısa bir süre içerisinde Şî Mezhebi'ni temsil eden bir kuruma dönüşmüştür. Nitekim Ezher Camii'nin inşa sebepleri içerisinde siyasi-politik gerekçeler dışında bir de mezheplerine hizmet etme amacı vardır. Caminin kuruluş nedeninin ve hedeflerinin daha net anlaşılması için tarihsel süreçle birlikte bu konu detaylandırılacaktır.

1.2.1.Ezher'in Kuruluş Nedeni ve Üstlendiği Misyon

Tarihi süreç içerisinde birçok farklı işlevi olsa da camilerin temel amacı topluma hizmet etmesidir. Bu işlevler içerisinde en yaygın kullanım şekli ibadethane yönüdür (Önkâl ve Bozkurt, 1993:48). Camilerin birer ibadethane olması ise temel dinî bilgilerin tahsil edildiği bir eğitim-öğretim kurumu olmalarını da gerektirmiştir. Hatta Berkey, camilerin medreseler kurulmadan önce yüksek İslâm enstitüsü şeklinde bir görev üstlendiğinden bahsetmektedir (Berkey, 2015:33).

Din ve eğitim işlevi gören camilerin en önemli misyonu sosyal yönüdür. Çünkü camiler, müslümanları bir araya toplayan mukaddes mekânlardır. Nitekim fethedilen yeni yerlere cami inşa edilmesinin siyasi-politik diğer bir yönü de budur (Seyyid, 1975: 702). Ezher'in kuruluş nedenlerinde de yukarıda bahsedilen tüm fonksiyonlar görülmektedir. Binaenaleyh Ezher Camii, İslâm fetih geleneğine uygun olarak inşa edilmiş bir ibadethane ve temel dinî bilgilerin Şia mezhebine uygun olarak öğretildiği bir yükseköğretim yahut enstitü olmuştur.

Ezher'in kurulmasına sebep olan ve yukarıda belirtilen bütün gayeler içerisinde en önemli ve yüce maksat hiç şüphesiz Şî mezhep fikrini yaymak ve güçlendirmektir. Nitekim Fâtımîler kurulurken yeni bir hilâfet iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Bu uğurda Mısır'ı ele geçirir geçirmez mensup oldukları Şî mezhebini aktifleştirmeye çalışmışlardır (Abbadi, 1987: 250). Hatta sadece Mısır'da değil tüm bölgede mezheplerini Ezher üzerinden kontrol edeceklerdir. Aslında Fâtımîler, Abbasî-Sünnî hilafeti yıkmak ve yerine İsmâîlî Mezhebi getirmek istemektedirler. Bu gayenin temelinde İslâm dünyasına hükmetmek vardır (Hammuda, 2015:33). Özellikle mezheplere göre devletlerin kurulup teşkilatlandığı bir dönemde sadece dinî gayeler ile Ezher'in kurulduğu söylemi, iddia olarak kalmakta ve tarihsel açıdan gerçekçi görünmemektedir. Ezher Camii ve müstemilatı; dinî, siyasî, sosyal ve mezhebî amaçların iç içe geçtiği bir zihniyetle inşa edilmiştir.

Ezher, ilerleyen süreçlerde ayrıca dâîlerin yetiştirildiği bir okul olacaktır. Buna göre dâîler ile başlayan devletin kurulma sürecine, Fâtımîler devleti kurulunca hilâfet; Ezher kurulunca devlet destekli bir eğitim eklenmiştir. Üçayaklı sistem olarak isimlendirilecek bu sistem, Fâtımîler Devleti'nin varlığını sürdürmesinde etkin bir yöntem olarak kullanılmıştır (Ramdane ve Souad, 2014:139). Bahsedilen bu üçlü sistemin tüm yansımaları Ezher Camii'nde görülmektedir.

Ezher Camii'nin en önemli bir misyonu Cuma namazlarının kılındığı bir merkez olmasıdır. Nitekim Fâtımîler'in kuruluşundan Selâhaddîn Eyyûbî dönemine kadar bu camide Cuma namazı kılınmaya devam etmiştir (Möhring, 2005: 43). Ezher'in, şehir sakinlerini biraraya toplayan Anadolu'daki ulu camiler gibi merkezi özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ezher öncesi ve sonrası inşa edilen camiler mevcut olmasına rağmen Fâtımîler, Ezher'in bu merkezi konumunu ilk günden devletin yıkılacağı son zamana kadar sürdürmeye gayret etmişlerdir. Bir döneme kadar eğitim konusunda da merkez olan Ezher Camii, Dârülhikme'nin inşasıyla eğitim açısından mevcut merkezi konumunu devretmiştir (Kaya, 1993:537).

1.2.2. Ezher Adının Tercih Edilmesi

Ezher kelimesi; serpilip, parlamak anlamına gelmektedir (Alwaye, 1976:1). Bu ismin tercih edilme sebebi ile ilgili farklı görüşler aktarılmaktadır. Bunlardan çoğunlukla tekrar edilen birinci görüş, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'yı işaret etmesidir (Seyyid, 1975: 702). Çünkü onlara göre Ezher ismi, Hz. Fâtıma'nın bir unvanı olan "Zehra" lakabına bir atıftır (Alwaye, 1976:2). Ayrıca her ne kadar tartışmalı bir konu olsa da¹ Fâtımîler'in kendilerini Hz. Fâtıma ile Peygamber soyuna dayandırmaları bu ihtimali güçlendirmektedir. Nitekim bu görüşü savunanlara göre devletlerinin ismi olan Fâtımî kelimesinde dahi Hz. Fâtıma'ya atıf yapılması bu tezi güçlendiren diğer bir husustur (Muhammed, 1992: 165; Seyyid, 1975: 702; Alwaye, 1976: 2; Lane-Poole 1901: 92).

Ezher isminin tercih sebeplerinden bir diğeri ise birinci görüşten oldukça farklıdır. Buna göre Kahire şehrinin kurulması ile birlikte temeli atılan sadece şehrin camisi değildir. Kahire saraylarının temeli de aynı zamanda atılmıştır (Hanefî, 1902: 23). Çiçekli saraylar ve yemyeşil bahçeler yanında inşa edilen camiye, çiçeklere ithafen "Ezher" denildiği de bu konuyu inceleyen başka araştırmalarda geçmektedir (Muhammed, 1992: 165; Hanefî, 1902: 25).

Etimoloji yönünden Ezher ismi incelendiğinde daha farklı bir sonuca ulaşılmaktadır. Ezher kelimesinin telaffuz modeli takip edildiğinde, Fâtımîler'in ilerleyen zamanlarda inşa ettiği Enver, Akmar, Afkar gibi cami isimleriyle benzerliği görülmektedir. Bundan dolayı Ezher isminin sonradan camiye verildiği

---

¹ Fâtımîlerin Hz. Fatıma ile Hz. Peygamber soyuna dayandıkları konusu tartışmalı bir konudur ve farklı görüşler mevcuttur. Devleti kuran yöneticilerin neredeyse tamamının Maşrik kökenli olduğu tartışmasız kabul görmektedir (Gül, 2019: 21; Seyyid, 1975: 702). Özellikle kendi görüşlerine göre nesepleri Hz. Fatıma ve Hz. Ali soyundandır. Bu tanımları kendileri için kullanmalarının sebepleri arasında İslam dünyasında meşru bir yer edinme ve Abbasilere karşı üstün gelme istekleri vardı (Brett, 2017: 3). Sonuçta Fâtımîler, sadece bir devlet olma iddiasıyla ortaya çıkmadıklarından, halifelğe Abbasilerden daha ehil olduklarını ispat etme mecburiyetleri vardı. Haliyle Hz. Peygambere dayanan neseplerini iddia olarak nitelendirilmekte (Bloom, 1985: 20). Ve bu soylarını her zaman vurguladıkları halde, Hz. Peygamberden Fâtımîlere kadar gelen nesep bağlantısında boşluklar mevcuttur (Walker, 2008: 8). Fâtımîler her ne kadar kendileri böyle bir iddiada bulunmuş ve konu netlik kazanmış değilse de açıkça bir reddediş de bulunmamaktadır. Doğuştan günümüze büyük İslâm tarihi adlı eserde Fâtımîlerin nesebinin Hz. Peygambere dayanıp dayanmadığı bir başlık altında incelenmiş, eski ve yeni tarihçiler yanında batılı ve doğulu tarihçilerin görüşlerine yer vererek bir bölüm yazılmıştır. Bölümün nihayetinde bir sonuca varılmadığı ifade edilmektedir ve mesele hakkında birincil kaynaklarda da ortak bir kanaatin oluşmadığı anlaşılmaktadır.

düşünülmektedir (Seyyid, 1975: 702). Sonradan inşa edilen camilerin isimleriyle olan bu benzerlik, Ezher isminin ilk günden itibaren planlı kullanılmadığını işaret eden önemli bir bulgudur. Fakat bu konudaki görüşler sadece yukarıdaki bulgularla sınırlı değildir. Kahire Şehri ilk kurulduğu zamanlarda, Ezher Camii'ne açıkça "Kahire Camii" denildiği de bilinmektedir (Alwaye, 1976:3). Kahire Camii ismini, İbn Tuveyr (ö. 617/1220) ve İbn Meymûn (ö. 601/1204) gibi Fâtımî tarihçilerinin de eserlerinde zikrettiği aktarılmaktadır (Suyûtî, 1967:88). Bu konuda bize yol gösteren diğer bir bulgu ise bölgede mevcut olan camilerin isimlendirilme şeklidir. Fâtımîler öncesinde yapılan camiler ya bânilerinin ismi ile ya da inşa edildikleri bölgenin ismi ile anılmaktadır. Amr b. As'ın bina ettiği camiye Amr Camii yahut Fustat Camii; İbn Tolun'un inşa ettiği camiye İbn Tolun Camii inşa edildiği yere nispeten ise Katâf Camii denildiği bilinmektedir. Tüm bu camiler, Ezher isminin sonradan verilmiş olduğu tezini kuvvetlendirmektedir.

Ezher isminin neden verildiği ve ne zaman verildiğinin net bir şekilde bilinmediği bir gerçektir (Seyyid, 1975: 702-703). Aslında Ezher isminin camiye verilmesi ile ilgili farklı görüşlerin olmasının sebebi, bu meselenin dönem kaynaklarınca açıklanmamasıdır. Neticede caminin isminin, Hz. Fâtıma'ya nispeten verildiği ya da Kahire saray ve bahçelerine ithafen böyle isimlendirildiği iddia edilmiştir. Bunun yanında Ezher isminin Fâtımîler'in ilk dönemlerinde kullanılmadığı, ilerleyen bir dönemde kullanılmaya başlandığı da bir diğer iddiadır.

1.2.3.Ezher Camii ve Müştemilatı

İnşa edilen camilerin yerlerinin nerede olacağı da farklı sebeplere binaen değişiklik arzemiştir. Mesela Mısır'da inşa edilen ilk cami Amr Camii, bir Kopt kilisesi harabesinin üzerine inşa edilmiştir (Papuccu, 2023:105). Ezher Camii, konum olarak yeni kurulan şehrin merkezindedir Fakat Ezher'in inşa edileceği yerin seçilmesi için farklı bir yöntem tercih edilmiştir. Gök cisimlerine bakarak yapılan bu yer tespitinin ardından kuşların içeri girmesini önlemek için bir de tılsım yazılıp binanın temelinde konulmuştur (Dodge, 1961: 6; Hanefi, 1902: 25; İpşirli, 2013: 301).

Fâtımîler'in, şehri ve binaları, o döneme göre devasa ve gösterişli yaptıkları bilinmektedir (Ramdane ve Souad, 2014: 144). Fâtımîler'in bu gösterişli yapılarından biri de Ezher'di. Ezher, dönem bürokrasisinin tercihi gereği gösterişli, büyük ve iki bölümden oluşan bir yapıdadır. Bu yapının birinci bölümü eski kible olarak bilinen mihrâbın da bulunduğu çatısı örtülü iç bölümdür. İkinci bölüm ise üzeri ve çevresi açık olan avlu bölümüdür (Abîd, 2000: 20). Amr ve İbn Tolun Camii'nde de örnekleri olan mihrap bölümü, Hz. Peygamber döneminden itibaren çeşitli şekillerde inşa edilmiştir (Erzincan, 2020: 31). Ezher'de toplamda dokuz adet olan bu eski mihraplardan yalnızca üçte ikisi günümüze ulaşmıştır (Yunus, t.y.: 132).

Camilerde inşa edilen yapılardan birisi de minberdir. İlk yapımı Hz. Peygamber dönemine dayanan minberi, Mısır'da ilk defa yaptıran kişi ise Amr b. As'tır (Bozkurt, 2020: 102). Fâtımîler dönemi minberlerin kapı, gövde ve üzeri kapalı sahanlık kısmını içeren standart bir yapıya büründüğünü aktaran Bozkurt, minbere bayrak asma geleneğinin de bu dönemde başladığını ifade etmektedir (Bozkurt, 2020: 102). Fâtımî mimarisinde standartlaşmaya giden bu yapının, Ezher Camii'nde de örneği mevcuttur. Ezher'in minberi sonradan Hâkim Camii'ne taşınmıştır (Abîd, 2000: 22). Ayrıca caminin içine paralel olarak döşenmiş 76 mermer sütun ve duvar bulunmaktadır (Yunus, t.y.: 132).

Camilerin ayetler ile süslenmesi o dönemde de yaygın olan bir gelenektir. Buna göre Ezher Camii'nde Cevher döneminde kûfî hattı ile yazılan Kur'an'ı Kerim ayetleri olduğunu Makrîzî kaydetmişse de ne yazık ki bu orijinal kitabe kaybolmuştur (Ferhud, 2001: 12; Şuhûdi, 2003: 200). Camide hat yazısı dışında başka süslemeler de bulunmaktaydı. Binanın kemerleri çiçek motifleri ile bezenmiş ve caminin iç ve dışında yanan kandiller ile cami aydınlatılmıştır. Hatta bu kandillerin özel gecelerde on iki bin kadar olduğu rivayet edilmiştir (İpşirli, 2013: 301; Şuhûdi, 2003:197).

Namaz vakitlerinin güneş saati ile belirlenmesi sebebiyle caminin duvar ve çevrelerine güneş saati konulmuştur. Güneş saatinin ilk örnekleri milattan önce Mısır tarihinde yer aldığı gibi İslâm tarihinde de var olmuştur. İbn Tolun Camii'nde bulunan güneş saatinin bazı parçaları günümüze ulaşmıştır (Çam,1996: 298). Güneş Saati, Ezher'in bir duvarına da inşa edilmiş ve bu saat günümüze kadar ulaşmıştır (Atrakçı, 1979: 481).

Ezher'in asıl binası günümüze tamamen gelememiştir fakat bu cami hala Fâtımîler'in ilk mimari başarılarından sayılmaktadır (Ramdane ve Souad, 2014:144). Bu mimari başarıyı sadece Fâtımîlere vermek tarihi açıdan doğru gözükmemektedir. Camilere tarih boyunca aslı binalarının yanında kubbe, minare, medrese gibi bir kısım ilave yapılar eklenmiştir. Fâtımîlerden itibaren Ezher'de Mısır saltanatını devralan birçok hükümdar tarafından eklemeler yapılmıştır. Bu suretle bina ilaveleriyle birlikte günümüze kadar gelmiştir (Şeyh, 1990: 427). Binaenaleyh caminin kuruluşundan itibaren eklemeler ile binanın sürekliliği ve daha da önemlisi eğitim kurumu olma işlevi devam ettirilmiştir. Bu sebepten Ezher'in mimari yapısındaki başarıyı doğrudan Fâtımîler'e vermek doğru değildir. Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlılar'ın ortak başarısı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

1.3.Ezher Camii'nde Eğitim Ve Öğretim

Camiiler, Hz. Peygamber devrinden itibaren hem bir ibadethane hem de bir eğitim müessesesi olarak kullanılmaktaydı. Özellikle müstakil eğitim kurumları yaygınlaşınca kadar bu kullanım devam etmiştir. Mısır'da ise bu teamülü Hz. Ömer devrinde inşa edilen Amr b. Âs Camii'ne dayandırmak mümkündür. Amr Camii'nden sonra ise İbn Tolun Camii eğitim merkezi olma özelliğini üstlenmiştir. Fâtımîler'in Ezher'i kurması ile eğitim merkezinin² Ezher'e kaydığını söylemek mümkündür.

Fâtımîler'in eğitimde yaptığı dönüşüm faaliyeti yalnız mekân değişikliği ile sınırlı kalmamıştır. Ayrıca diğer köklü bir değişim de mezhep bağlamında gerçekleşmiştir. Nitekim Fâtımîler'e kadar Mısır'da desteklenen mezhep, Sünnî mezhep olmuştur. Fâtımîler'in kurulması ile devletin desteği Sünnî mezhepten Şîî mezhebe geçmiş ve bu mezhep dersleri Ezher Camii'nde okutulmaya başlamıştır. Ayrıca Fâtımîler'in inşa ettiği bu cami, Mısır'da Şîî mezhep eğitiminin başladığı ilk

---

² Şehirlerin dönüşüm ve değişimini oluşturan paradigma ve parametreler mevcuttur (Eravcı, 2020:131). Her kurulan devletin kendi yönetim merkezini oluşturması ve hemen yakınına bir cami inşa etmesi bu değişim ve dönüşümün yansımasıdır. Bunun örnekleri İslam tarihinde olduğu gibi özelde Mısır İslam tarihi incelendiğinde de görülmektedir. Böylece yönetimin desteklediği cami-camiler her dönem değişmiş gözükmemektedir. Amr b. Âs Camii, İbn Tolun Camii ve Ezher Camii'nin yeni yönetimlerle inşa edilmesi, yönetimin değişmesi ile merkez caminin de değiştiğini gösterir niteliktedir.

camii olması yanında ilerleyen süreçte devletin dinî düşüncesinin sembolüne dönüşecektir.

Fâtımîler ilk zamanlarda Amr Camii ve İbn Tolun Camii'ndeki Sünnî eğitimi, İsmâiliyye mezhebine çevirmeye çabaladıysa da bir süre sonra Mısır'daki Sünnî düşünceyi doğrudan değiştiremeyeceklerini anlamışlardır (Ramdane ve Souad, 2014: 144). Bu durumda ise tedricî olarak Ezher Camii'nde dersler verilmeye başlanmıştır. Ezher'de verilen ilk ders Fâtımî Kadısı Hâkim Ebu'l-Hasan İbnu'n-Nu'mân İbn Muhammed'in (ö. 374/984) yazdığı Muhtasar adlı Şia fıkıh kitabının Ezher Camii'nde okunması kabul edilmektedir (Abdulgader, 2019: 56).

Ezher'deki ilmî faaliyetlerin özellikle de Şîî mezhep eğitiminin en baştan planlanarak değil süreç içerisinde ihtiyaç odaklı geliştiği görülmektedir. Çünkü Ezher Camii, 972 yılında kurulmasına rağmen burada verilen kayıtlı ilk ders 974 yılında gerçekleşmiştir (Lev, 1991: 60). Eğitimcilerin atanıp düzenli derslerin verilmesi ise 988 yılında vuku bulmuştur. Camilerin tarihsel fonksiyonları göz önüne alındığında, Ezher'de verilen kayıtlı ders tarihine kadar hiçbir dersin yapılmadığını söylemek mümkün değildir. Kaydedilen tarihin camii inşaatından hayli zaman sonra olması planlı ve sistematik bir Şîî mezhep eğitiminin Ezher'de zaman içerisinde oturduğu ve yerleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Tarihsel açıdan bakıldığında camilerde ders verilmeyen bir zaman dilimine pek rastlanmamaktadır.

Camilerde verilen eğitim içeriğine bakıldığında ise dersler, iki temel alana ayrılmaktadır. Bunlardan biri İslâmiyet ile alakalı derslerdir ki Kur'an, fıkıh, kelam, hadis gibi dinî dersleri kapsamaktadır. Diğerleri ise mantık, tıp, matematik, edebiyat gibi aklî olarak ifade edilen ilimlerdir.

1.3.1. Temel İslâm İlimleri

Ezher Camii'nde gerçekleştirilen dinî ilimlerdeki dersler, eğitim ve uygulamalar mezhep bağlamında ilerlemiştir. Mezhep görüşleri ve uygulamaları da dâhil edilerek Ezher eğitim sistemi planlanmış ve zaman içerisinde Şîî havzanın merkezî eğitim

kurumu olmuştur. Burada verilen dersler, Ezher’de verildikleri tarih kronolojisine göre incelenecektir.

Ezher Camii’nde verilen kayıtlı ilk ders İsmâilî mezhebi fıkıh dersidir. Bu fıkıh dersi Fâtımî Kadısı Nu’mân b. Muhammed'in "Muhtasar" ismindeki Şia fıkıh kitabının okunması şeklinde gerçekleşmiştir (Abdulgader, 2019: 61). Kadı Nu’mân devletin ihtiyaçlarını göz önüne alarak, günümüzde dahi oteritesini koruyan bir bakış açısıyla İsmâilî düşünce sistemini yeniden düzenlemiş ve birçok eser telif etmiştir (Özen, 2007: 237). Vaiz, İsmâilî hukukçu, edebiyatçı aynı zamanda babası gibi kadı olan ve vaizlerin vaizi diye de bilinen Ali b. Nu’mân b. Muhammed, babasının yazdığı fıkıh kitabını okuyarak Ezher Camii’ndeki fıkıh derslerini başlatmıştır (Munis, 1981: 205; Abdulgader, 2019: 56).

Şia fikhî üzerine yazılmış bu kitap, kayıtlı ilk ders halkasının eğitim materyali olarak kabul görmektedir. Ayrıca bu ders halkasına dâhil olan katılımcıların isimleri bir evrakta kayıt altına alınmış ve dersler belli aralıklarla devam etmiştir (Dündar, 2014: 112). Katılımcıların kalabalık olduğu bu dersler her Cuma, cemaatle kılınan cuma namazının ardından başlamış ve ikinci namazına kadar devam etmiştir (Ramdane ve Souad, 2014: 144).

Eğitim için seçilen ilk ders kitabı göz önüne alındığında, dersin amacının İsmâilî mezhebi öğretmenin dışında mezhep mensuplarının bilgilerini pekiştirmek olduğu da görülmektedir. Bu eğitimin halka açık olarak gerçekleşmesi, yaygın eğitim olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Fakat diğer bir yandan derse katılanların bir nevi Şiî yükseköğretim dersi alması da örgün eğitim olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Devletin kadısının burada ders veriyor olması ise Ezher Camii’nin, Eyyûbîler Dönemi’ne kadar Şiîlerin toplandığı resmî bir yer olduğuna; ileride ise hilafetlerinin sembolü bir cami olacağına işaret olarak yorumlanabilmektedir. Kadı Ali b. Nu’mân’ın gayretleri ile Ezher Camii’ndeki dersler uzun süre devam etmiştir. Vefatından sonra ise oğullarının gayreti vasıtasıyla camideki dersler sürmüştür (Âşûr, 1995: 59).

972 yılında açılan Ezher'de 974 yılında ilk ders verilmiş, yaklaşık 16 yıl sonra 988 yılında ise derslerin planlı olduğu sistematik bir eğitime geçilmiştir (Abdulgader, 2019: 56; Dünder, 2014: 112). Açılış tarihinden yaklaşık 2 yıl sonra ilk ders, 16 yıl sonra ise sistematik eğitimin verilmeye başlanması planlı eğitimin zaman içerisinde burada oturduğunu ve ihtiyaç odaklı geliştiğini göstermektedir. Bir açıdan ise mevcut eğitimin entegrasyon süreci ve yeniden yorumlanmasının zaman aldığını da göstermektedir.

Vezir Yakup b. Killis³ (ö. 380/991) bu planlı ve sistematik eğitimin temelini atan ilk kişidir. Yahudi kökenli vezir, Fâtımî halifesine Ezher'i adeta bir nevi üniversiteye dönüştürecek bir teklif götürmüştür (Olgun, 2013: 9). Fâtımîlerden önceki devlette önemli görevleri bulunan İbn Killis, Fâtımîler'in Mısır'a dikkatlerini çekmekte rol oynamış, Fâtımîler döneminde önce mâli işlerde sonrasında ise vezaret makamında görev almıştır (Cengiz, 2022: 860). Öncelikle *Risâletü'l- 'Azîziyye* adını verdiği Şîî fıkıh kitabının okunması için 980 yılında Ezher'de bir ders başlatmıştır (Âşûr, 1995: 59). Bu tarihten 8 yıl sonra ise bütüncül şekilde planlanmış bir eğitim teklifini sunmuştur. Vezir Yakup'un yönetim ve eğitim tecrübesinin olması ve iki devlette de resmi görev alması, sunduğu eğitim teklifininin kapsamlı olmasına katkı sağlamıştır.

Teklif içeriğine bakıldığında ders verecek eğitimcilerden bu eğitimcilerin nasıl yetişeceğine, geçimlerini nasıl sağlayacaklarına kadar geniş bir yelpazeyi kapsadığı görülmektedir. Halifenin kabul ettiği bu teklife Vezir, Ezher'de verilecek eğitimin müfredatını kendisinin düzenlemesini sağlayacak bir madde daha eklemiştir. Ayrıca dersleri verecek eğitimcileri de kendisinin yetiştirmesini bir madde olarak teklife ilave etmiştir (Steigerwald, 2004: 92). Böylece Ezher'de, Yakup b. Killis'in istediği bir sistemde belirlediği müfredat ve eğitimden oluşan bir okul programı uygulanmaya

---

³ Aslen Yahudi olan İbn Killis, İhşîdî Devleti'nde idari görevler üstlenmiştir. Önce saray imar görevini yürüten İbn Killis sonra Dîvân-ı Hâss'ın başına geçti bir zaman sonra ise bütün divanların idaresini ele aldı. Kâfûr'un "Müslüman olsaydı onu vezir yapardım" sözünü duyunca Müslüman oldu. İhşîdî Hükümdarı Kâfûr'un ölümü üzerine hapsedildi, sonrasında hapisten kurtuldu. Hapis olayının ardından Mağrip'e gitti, Cevher es-Sıkillî ile görüşerek Fâtımî Devleti'nin hizmetine girdi. Onları Mısır'ı ele geçirme konusunda teşvik etti ve bilgilendirdi. Mısır fethi sonrası halife ile Mısır'a geldi, Komutan Cevher'in azlinden sonra fâtımî Halifesi devlet idaresini tanzim etmesini İbn Killis'ten istedi. Devlet idare sistemi düzenlemesinin yanında vergi sistemlerini düzenleyen ekibin içinde yer aldı. İsmailî mezhebi üzerine eserler telif etti ayrıca Fâtımî hânedanının Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiğini gösteren bir şecere hazırladı. Ezher Camii'nin eğitiminin sistemleşmesi için program hazırladı (Âşûr, 1999:136-137).

başlanmıştır. Vezir Yakup, Mısır'da bizzat sultan tarafından maaş ödenerek verdirilen ilk derse oldukça katkı sağlamıştır (Seyyid, 1995: 235).

Devlet adamları tarafından planlı eğitim ihtiyacının fark edilmesi bu konunun devlet nezdinde önemsendiğini göstermektedir. Eğitim politikası olarak sunulan bu teklifin Ezher Camii'nde uygulanması ise buranın Şîî havzanın resmi eğitim merkezi olmasının ilk adımıydı.

Kaynakların belirttiğine göre 37 - 39 Şîî fıkıh âlimi, İbn Killis'ten eğitim alarak Ezher'e atanmışlardır (Ramdane ve Souad, 2014: 144; Dünder, 2014: 112). Kadı Ali b. Nu'mân b. Muhammed el-Kayrevânî, Ezher'in ilk ders veren âlimi; Vezir Yakup b. Killis ise burada ders verecek eğitimcilerin eğitmeni olmuştur. Yeni atanan bu grup ise Ezher akademisinin ilk eğitim kadrosunu oluşturmuştur. Zamanla Ezher'deki bu ilk eğitim sistemi gelişecek ve eğitici kadrosu çoğalarak bir enstitüye dönüşecektir. Vezir Yakup, Ezher'de başlayan siyaset ve bilimin birleştiği bu eğitim politikasının öncüsü olmuştur (Abîd, 2000: 20). Vezirin başlattığı bu eğitim politikası, Fatımîler var olduğu sürece günden güne büyümüş ve ilerlemiştir. Zaman içerisinde hem Mısır hem de diğer İslâm coğrafyasında Şîî mezhebi yaygınlaştırmak için çalışan dâîlerin eğitimleri de Ezher'de verilmeye başlanmıştır.

Fâtımîler askerî ve siyasî galibiyet yanında tüm İslâm coğrafyasının halifesi olacak bir liderlik konumunu da istiyorlardı. Devletin kuruluşundan itibaren bu amaç için çalışan dâîler, Mısır içerisinde ve dışarısında bu amaç doğrultusunda çalışmışlardır. Ezher'e atanan ilk eğitim kadrosunun birinci görevi ise Şîî fikhını öğretmek, mezhepleri hakkında bilgi isteyen herkesi bilgilendirmek ve halka açık sohbetler vermek olmuştur (Muhammed, 1992: 165). Ortaçağ İslâm dünyasında eğitim, siyasi güçlerin belirleyici etkisi altında şekillenmiştir. Mısır'da olduğu gibi, eğitim müfredatları devlet tarafından belirlenmiş, eğitim kurumları ise devlet bürokrasisi tarafından kontrol edilmiştir. Bu durum, eğitim kurumlarının siyasi bir araç olarak kullanıldığının açık bir göstergesidir. Bu bağlamda, Ezher Camii de dönemin siyasi şartlarından bağımsız düşünülmemelidir.

İlk zamanlar her ne kadar sadece mezhep dersleri okutulmuş olsa da ilerleyen dönemlerde bu okulun müfredatına farklı dersler de eklenmiştir. Ezher'de zaman

içerisinde okutulmaya başlanan tüm dersleri; dinî ve aklî ilimler ile dil bilimi olarak üç başlığa ayırmak mümkündür (Şeyh, 1990: 427-428). Bu ders çeşitliliği Fâtımîler'in ilk eğitim kurumunda verilen derslerin, sadece mezhep dersleriyle sınırlı kalmayacağı anlamına gelmektedir. Ancak dersler çeşitlense de devletin kuruluşundan itibaren takip ettikleri mezheplerini yayma hedefleri değişmemiştir.

Dini ibadetler için inşa edilen camilerde din ilimleri, eğitimi verilen öncelikli dersler içerisinde olmuştur. İslâm ilimleri olarak da isimlendirilebilecek bu dersler Ezher Camii'nde de okutulmuştur. Bu dersler, başlıca Kur'an-ı Kerim kıraati ve tecvit dersleri, Kur'an'ın anlamı ve yorumu üzerine tefsir dersleri, hükümler üzerine çalışmaların yapıldığı fıkıh ve fıkıh usulü dersleri ile hadis ve İslâm tarihi dersleridir (Şeyh, 1990: 428). Tüm bu verilen dersler Şia mezhebinin öğretileri doğrultusunda verilmiştir. Şîî akidesinden fikhına kadar tüm mezhep dersleri ve usulleri bu camide okutulmuştur.

Dil bilimi denilince Arapça ve Arap dilinin tüm dalları anlaşılmaktadır (Alwaye, 1976:4). Arapça ile alakalı sarf, nahiv gibi gramer dersleri; bu dersler yanında Arapça edebiyatıyla alakalı belâgat, aruz, kâfiye, şiir, kitâbet gibi konular; ayrıca Kur'an-ı Kerim okuyuş şekillerini içeren kıraat vecihleri Ezher'de öğretilen dersler arasındaydı (Şeyh, 1990: 427; Abbadi, 1987: 250). Ezher'de öğrenime başlayan bir öğrenci, eğitiminin ilk adımında Arapça üzerine ihtisas yapmaktaydı. Ezher'de talebenin geçtiği ilk merhale dilbilimi olduğu için bu adım tamamlandıktan sonra ancak aklî ilimlere geçilebilmekteydi (Şeyh, 1990: 427). Ancak öğrenci ilk seviyeden son seviyeye kadar din ilimlerini okumaya devam etmekteydi.

Din ve dil eğitimine ayrı bir açıdan bakmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü İslâm'ın temel iki kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin tüm metinleri ve naklî ilimler olarak isimlendirilen diğer ilim dalları Arapça'dır. Bu sebeple din ilimleri okumaya başlayan bir öğrenci öncelikle Arapça okumakta, Kur'an lisanını ve inceliklerini öğrenmektedir.

Dil bilgisini öğrenen ve din derslerinde belli bir seviyeye gelen öğrenci için ileri seviye olarak isimlendirilebilecek yeni dersler başlamaktadır. Ezher'deki dersler genellikle herkese açık olmasına rağmen bu ileri seviye dini derslere belli seviyedeki

öğrenciler katılabilmektedir. İleri seviyede olan bir öğrencinin öğrendiği bu dersler mezhepleri ile alakalıdır.

İsmâilî mezhep fikrine göre kutsal metin ve dinî emirler, açık ve gizli olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mezhebin esas yapısı ise gizli taraftır (Öz, 1993: 420). Bu bilgi göz önüne alındığında Ezher Camii'nde, eğitim süreci içerisinde hem herkesin katılabildiği halka açık dersler hem de özel bir grubun katıldığı gizli derslerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Herkesin katılmadığı özel oturumlarla gerçekleşen ve mezhep hiyerarşinin şefi olan “dâînî” verdiği bu gizli derslere "hikmet dersleri" denilmekteydi ve bu dersler diğer dinî dersler ile karışmaktaydı (Ramdane ve Souad, 2014:145). Yani hem mezhep dersleri hem de din ilimleri dersleri, ortak bir kullanımla “din dersi” olarak isimlendirilmekteydi. Bu sebeple Ezher’de yapılan gizli mezhep dersleri ile diğer dini dersleri birbirinden ayırmak oldukça zordu. Bu gizli mezhep derslerinin Ezher’de verildiği bilinmekte ve mezheplerinin daha çok dışarıda söylenilmeyen tarafı ile alakalı olduğu muhtemel gözükmektedir. Fakat adı üstünde gizli dersler olduğu için mahiyeti hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.

Dinî derslerde ve dil ilimlerinde mesafe kateden öğrenci daha sonra akli ilimlere geçmekte, bir yandan akli ilimler dersi aldığı gibi diğer yandan dini derslerin ileri boyutlarını ve daha detay konularını öğrenerek eğitimine devam edebilmekteydi.

1.3.2.Diğer İlimler

İslâm tarihinde, ilimler tasnif edilirken naklî ve aklî ilimler olarak bir sınıflandırma yapılmıştır. Naklî ilimler, nakil ile gelen başta Kur’an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifleri kapsayan ilimlerdir. Aklî ilimler ise şer’î, riyâzî, edebî ilimler dışındaki ilimler olan; mantık, cedel, fıkıh usûlü, kelâm, metafizik, fizik, tıp, vakitler, nevâmis, felsefe ve kimya ilimleridir (Yığın, 2013: 10-13). Eğitim kurumları müstakilleşene kadar tüm ilimlerin dönemin eğitim kurumu olan camilerde de öğretildiği malumdur. Ezher Camii’ne bakıldığında talebelerin naklî ilimler yanında aklî ilimler aldığı görülmektedir. Ezher’de öğrenciler, İsmâilî mezhebine göre fıkıh usulü, din felsefesi ve tevhit bilgilerini kapsayan naklî ilimlerle beraber mantık, tıp gibi aklî ilimleri de ders almaktaydılar (Ramdane ve Souad, 2014: 145). Ezher’de

okutulan diğerk bir aklî ders ise felsefe dersidir (Seyyid, 1975: 702). Bu felsefe dersi daha çok Şia felsefesi ve düşünce sistemi ile alakalıdır. Camide bu eğitimlerin hepsinin veriliyor olması, disiplinler arası meselelerin çözümünde bütün bilimlerin bir arada öğretilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Ezher'in üç eğitim adımının ilk ikisi olan din ve dil eğitimi dışındaki dersler, eğitimin sonraki aşamasını teşkil etmektedir. Binaenaleyh Ezher Camii'nde eğitim alan bir öğrenci, din ve dil ilimlerini okuduktan sonra aklî ilimlerde istediği konular üzerine ihtisaslaşmaktadır (Ramdane ve Souad, 2014: 145). Din ve dil ilimleri bir bütün olarak ele alındığından daha sonra verilen aklî ilimler ile ilgili dersler ikinci aşama olarak da değerlendirilebilir. Aslında bu bilim dallarını o dönem için birbirlerinden bağımsız olarak ayırmak da neredeyse imkânsızdır. Çünkü bahsi geçen dönemde müstakil eğitim kurumları mevcut olmadığı gibi bilimlerin öğretilmesi ve öğreniminde büyük bir ayırım yoktu ve öğrenci istediği dersler arasında geçiş sağlayabiliyordu (Kara, 2018: 187-200).

Ezher'de verilen dersleri ve içeriklerini o dönem içerisinde anlamlandırmak, Ezher eğitiminin daha doğru anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Ezher'in kurulduğu dönem müfredatların hazırlandığı, planlanmaların yapıldığı, ayrı enstitülerin açıldığı, bir alan üzerine yoğunlaşan bölümlerin olduğu bir dönem değildir. Ezher hakkında bize ulaşan yazılı bir müfredat olmadığı için bazı soruların detaylı cevaplarına ulaşmak ne yazık ki pek mümkün gözükmemektedir.

Ezher'de verilen din dersleri dışındaki dersleri, gerçekçi olmayan bir ihtimal olarak görmek ise Ortaçağ eğitiminin doğru anlaşılmamasıdır. Bir seyyah ve filozof olup Ezher'de eğitim alan Nâsır-ı Hüsrev'in⁴(ö. 465/1073) bildiği dersler üzerine

---

⁴ Nâsır-ı Hüsrev genç yaşta dinî ilimler yanında aklî ilimler alanında da ihtisas sahibi olmuştur. Çok yönlü bir kişiliği olan Nâsır-ı Hüsrev seyyâh olsa da şairliği ön plandadır. Nâsır yirmi yaşlarında Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud'un yanına gitmiş ve kâtip olarak çalışmıştır. Sonrasında Selçuklular'ın hizmetine girmiştir. Selçuklu emîrlerinin kendisi olmadan meclis kurmadıklarını anlatan Hüsrev, kardeşi Vezir Ebü'l-Feth ile Çağrı Bey'in hizmetinde çalışırken bir rüya görüp buradaki hizmetini bıraktığını ifade etmektedir. Şiir ile olan irtibatının bu meclislere katıldığı dönemde başladığı ifade edilebilir. Ayrıca bir kardeşinin Selçuklu beylerine vezir olması neticesinde kültürlü bir aileden geldikleri anlaşılmaktadır. Diğerk bir kardeşi ve Hintli bir hizmetkârı ile hac yolculuğuna çıktı. Hac dönüşü Kahire'de İsmâilî dâisi Müeyyed eş-Şirâzî'nin vesilesiyle İsmâilî mezhebine geçti. Seyahate çıkmadan İsmâilîliği kabul ettiği ifade edilmektedir. Sonrasında İsmâilîliği yaymaya başladı, Yumgan'a gitti. Şîi veya İsmâilî olduğu kaydedilen Bedahşan Emîri Ali b. Es'ad el-Hâris'in hâkimiyeti altındaki Yumgan'da hayatını geçirdi ve eserlerinin çoğunu burada kaleme aldı. Fâtımî-İsmâilî hiyerarşisinin imamdan sonraki en yüksek makamı olan on iki hüccetten biri olduğu da hakkında yapılan araştırmalarda belirtilmektedir (Azamat, 2006: 395-397).

yorum yapan Bayard Dodge; dil, edebiyat, hukuk, Kur'an ilimleri, mantık, matematik ve astronomi derslerinin Ezher'de verilmiş olmasını makul görmektedir (Dodge, 1961: 55). Nâsır-ı Hüsrev'in yaşamı incelendiğinde, onun zaten Mısır'a gelene kadar ilim ehli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat müstakil eğitim kurumları oluşmadığı için Nâsır-ı Hüsrev'in camilerde bu eğitimleri aldığı kabul edilebilir. Bu bilgilerden hareketle matematik ve astronomi derslerinin camilerde de verildiği söylenebilir.

Mesela tıp dersinin Ezher'de verildiği konusu yine burada ele alınabilir (Alwaye, 1976: 4; Şeyha, 1959: 647; Ramdane ve Souad, 2014: 145). Elbette cerrahi bir tıp dersi Ezher Camii'nde uygulamalı olarak verilmiş demek zordur. Fakat o dönem tıp bilgileri ve bazı uygulamaların Ezher'de gösterilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı dönemdeki diğer eğitim kurumları incelendiğinde bu konu hakkında başka veriler de vardır. Süyûtî, Tolunoğlu Camii'nde dinî ilimlerin yanında tıp ve astronomi dersleri verildiğinden bahsetmektedir (Baltacı, 2005: 197). Yine ilerleyen süreçlerde inşa edilen ve dönemin eğitim kurumu olan medreselerde de tıp dersi verildiği bilinmektedir (Kazıcı, 2019: 135). Elbette caminin eğitim kurumu olduğu dönemde de tıp dersinin camilerde veriliyor olması mümkündür.

Fâtımîler Dönemi'nde eğitim "halka" olarak isimlendirilen bir usul ile işlenmekteydi. "Halka-i tedris" diye de ifade edilen ders halkası, İslâm'ın ilk yüzyıllarından itibaren mevcut bir uygulamadır. Bu uygulamaya göre öğrenciler hocanın etrafında dairesel bir şekilde oturmaktadır (Yurdaydın, 1971: 65). Böylece hoca hem herkesi görebilmekte hem de herkes hocayı rahatlıkla dinleyebilmektedir. Cuma namazından ikinci namazına kadar Ezher Camii'nde bu metod ile verilen derslerin olduğu bilinmektedir (Seyyid, 1975: 702). Yine yatsıdan sonra Ezher'de, Şîî fikhı okunan halkalar da ders vakti bilinen bir başka halka-i tedristir (Abbadi, 1987: 250). Böylece halka-i tedris derslerine katılmak isteyenler, gece gündüz fark etmeden günün her vaktinde bu camide derslere katılabilmektedir.

Ezher'de halka-i tedris için zaman fark etmediği gibi iç ya da dış mekân da fark etmemekteydi. Nitekim Ezher'in iç ve dış mekânında bu dersler işlenilmekte ve halk tarafından yoğun bir ilgi ile dinlenilmekteydi. Fakat halka açık olmasından dolayı derslere katılan kişilerin sayısı net bilinmemektedir (Bağdâdî, t.y.: 25). Ayrıca derslere katılanların derslere hangi sıklıkla katıldıkları ve hangi derse kimlerin

katıldığı da kısmen bilinmektedir. Halkaya katılanların sayısı net değilse de Fâtımîler Dönemi'nde Kahire ve Ezher'i ziyaret eden seyyâh Nâsır-ı Hüsrev, Kahire camilerinde yüz on ders halkası saydığını ayrıca camilerin âlimler, imamlar, hâkimler ile dolup taşıdığını kaydetmiştir (Hammuda, 2015: 37). Camilerin dolup taşıdığını ifade etmesi ve halkalardaki katılımcı sayısına dair ayrıntılı bilgi sunmaması, bu ifadenin halkalardaki talebe sayısındaki çeşitliliğe dolaylı bir şekilde işaret ettiğini göstermektedir. Fakat bu bilgilerden hareketle günümüzdeki modern eğitim kurumları benzeri bir oluşumun varlığı düşünülmemelidir. Çünkü Fâtımî eğitim kurumları ve özellikle Ezher, müfredat ve net hedefleriyle tamamen birbirine entegre olmuş bütüncül bir eğitim kurumu değildir (Hammuda, 2015: 85).

Hedeflerinin temelinde İsmâilî mezhebini öğretmek ve yaymak olduğu, Fâtımî döneminde Ezher'de verilen ilk dersten anlaşılrsa da eğitimin yardımcı hedefleri net bir şekilde belirlenmiş değildir. Yardımcı hedefler ve müfredatı olmaması ise o zamanki eğitim kurumları için normal bir durumdur. Neredeyse bin yıl önce bir Ortaçağ okulundan elbette bugünkü gibi bir müfredat programı beklenmemelidir.

Burada Ezher hakkında birincil kaynağa ulaşma zorluğunun da altını çizmek gerekir (Ramdane ve Souad, 2014:144). Birincil kaynak yetersizliği sebebiyle diğer bilgiler işlenerek Ezher çözümlenmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Ezher'in müfredatının gün gün belirtildiği bir kaynağın yokluğu, Ezher Camii'ndeki eğitimin anlaşılması önündeki bir başka engel olarak karşımıza çıkmaktadır (Elvâlî, 1979: 62). Bundan dolayı Ezher'de verilen dersler ve takip edilen program genel hatlarıyla belirlenebilmektedir.

1.3.3.Ezher'de Eğitim Alanlar ve Eğitim Veren Müderrisler

Öğrencilerin hem kemiyeti hem keyfiyeti kurumun başarısını göstermektedir. Bu yüzden günümüzde farklı bölgelerden eğitime istekli olan öğrencilerin okullara davet edildiği hatta belli burslar yahut projeler kapsamında öğrenci hareketliliği çalışmalarına katılımı desteklenmektedir. Eğitim kurumları yakın çevre yanında uzak çevreden de eğitime istekli öğrencilerin gelmesini ve bilginin yayılmasını, üretilen bilimin gelişmesini esas tutmaktadırlar. Bu yaklaşım Fâtımîler'in Mısır'da verdikleri

eğitimde de benzer bir durumu teşkil etmektedir. Nitekim Ezher Camii'ne gelen öğrencilere de yiyecek ve barınma imkânı sağlanmaktaydı (Yunus, t.y.: 132). Buna göre Ezher'de eğitim almaya gelen ilk öğrenci grubu, Mısır'dan değil yakın coğrafyalardandır. Sebebi ise Mısır halkının bu kuruma uzak durması veya tepkisi olarak yorumlanmaktadır (Lane-Poole, 1901: 189). Bu durum Sünnî Mısır halkının bir karşı tavrı şeklinde nitelendirilebilmektedir. Fâtımîler'in ilk döneminde durumun böyle devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak zaman içerisinde tepki azalmış ve Mısır halkı da Ezher derslerine katılmıştır. Böylece cami, bir müddet sonra yerli ve yabancı birçok öğrenciye kapılarını açan bir okul olmuştur.

Ezher'in öğrenci hareketliliğine sahne olmasının başka sebepleri de vardır. Örneğin Doğu ve batıdan; yerlerinden edilip göç etmek zorunda bırakılan insanların Ezher'e gelmesi bu sebeplerden biridir (Riseletü'l Ezher, 1957: 42). Ezher Camii'ne öğrenci kabulünün oldukça esnek bir yapıda olması da talebelerin gelmesi için bir başka sebeptir. Zira öğrenci kabul edilirken herhangi bir ön kabul şartı aranmamakta ve öğrenci istediği derse özgürce katılabilmektedir. (Alwaye, 1976: 4). Bu durum Fâtımî Devleti'nin eğitimi teşvik etmesi olarak yorumlanabileceği gibi mezheplerinin yayılması açısından bir politika olarak da yorumlanabilmektedir.

Derslere katılmak için herhangi bir şart bulunmamaktadır. Genç veya yetişkin, erkek veya kadın isteyen herkes Ezher'e gelip derslere katılabilmektedir (Ramdane ve Souad, 2014: 144). Herhangi bir derse girmek isteyen öğrenci, ücretsiz olarak istediği ders ya da dersleri Ezher'de alabilmektedir (Elvâlî, 1979: 62). Makrîzî kadınların Ezher'e gittiklerini ve özel ilim meclislerine katılıp ders aldıklarını aktarmaktadır (Riseletü'l Ezher, 1957: 35). Bu veriler ışığında dönemin diğer eğitim kurumları gibi Ezher'de de eğitimde fırsat eşitliği olduğu söylenebilmektedir.

Tarih boyunca devletler üst yönetim mensupları eliyle eğitim fikrini tayin ederken dinî ve siyasî otoritenin oldukça etkili olduğu söylenebilir. Bu bakımdan Ezher'e de atanan âlimler için özgürlükçü bir ortamdan söz etmek mümkün değildir. Çünkü ilmî açıdan bilginin gerçek kaynağı olarak imamlarını görmekte; dinî ve siyasî otorite olarak ise yalnız kendi imamlarını kabul etmektedirler (Ramdane ve Souad, 2014: 139). Bunun yanında baş dâî, imamdan sonra dâîlerin lideri konumunda olduğu için eğitimci ve eğitim onun gözetimi ve denetimi altında devam etmiştir (Ramdane

ve Souad, 2014: 139). Dâîliğin, eğitimi hem belirlemede hem teftiş etmede aktif olması eğitimin sürekli kontrol altında olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Ezher'in özgür olduğunu ifade eden hatta öne çıkaran bazı araştırmalar da mevcuttur (Yunus t.y.: 132). Fakat bu özgürlük, devlet bürokrasisinin izni doğrultusunda, Şiî mezhep doktrinleri çerçevesinde ve hatta dâîlerin teftişi altında gerçekleşen sınırlı bir özgürlüktür.

Fâtımîler Dönemi'nde bir kısım âlimler için özellikle de Sünnî âlimler için özgür bir ortam olmadığı açıkça gözükmemektedir. Sünnî âlimlerin görüşlerini ifade etmesine fırsat bile verilmeden reddedilmesi ve baskıların artması dönemin özgürlük anlayışının bir göstergesidir (Lane-Poole, 1901:228). Nitekim Ezher dâhil olmak üzere Mısır'da Sünnî mezhebe hiçbir hareket hakkı tanınmadığı hatta Sünnî mezhep âlimlerinin bazılarının susturulup bazılarının da sürgün edildiği ya da idam edildikleri bilinmektedir (Makrîzî, 1988: II, 184-185).

Elbette bir ilim adamının idamı halk içinde tedirginliğe sebebiyet verdiği gibi ulemâ içerisinde de tedirginliğe sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı Sünnî ulemanın kabuğuna çekilmiş olması hatta bazılarının yaşamlarını sürdürmek için Fâtımîler'in hüküm sürdüğü coğrafyadan başka bölgelere göçmüş olması yadırganmamalıdır.

Bu dönemde Ehl-i Kitab'a dahi hoşgörülü davranıldığı bilinirken, Sünnîlerin bu muameleyle karşı karşıya kalması düşündürücüdür. Hatta üst düzey makamlarda Yahudi ve Hıristiyanların bulunduğu bilinmektedir (Daftary ve Jiwa, 2017: 79-87). Yahudi ve Hıristiyan kökenli vezirlerin⁵ de bu dönemde vazife aldığı bilinmektedir (Ertaş, 2017: 67). Buradan anlaşılıyor ki bu dönemde Ehl-i Kitab'a karşı gösterilen bu müsamaha Sünnî âlimlere karşı pek gösterilmemiştir.

Fâtımîler diğer bir yandan da kendi fikir ve düşüncelerine sahip âlimlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Buna göre âlimlerin sadece ücretlerini ödemekle

---

⁵ Mesela Hıristiyan olan İsa b. Nasturus'u vezirliğe ve Manasah b. Ephraim isminde bir Yahudi'yi Suriye başkâtipliğine getiren Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'tır (Arslantaş, 2011: 75; Özyayın, 1991: 346). Halife Müstansır ile başlayan ve vezirlerin hâkim olduğu dönemde 7 Ermeni vezirden biri Hıristiyan diğerlerinin ise Şiî olduğu bilinmektedir. Ayrıca Hıristiyan vezir Behrâm Ermeni'nin lakabının Seyfû'l-İslâm (İslâm'ın kılıcı) olması ise Fâtımîlerin özellikle Hıristiyanlara oldukça hoşgörülü davrandıklarını göstermesi bakımından önemli bir bilgidir (Ertaş 2017: 77).

kalmamışlar ayrıca Ezher çevresinde onlar için barınma yerleri de planlamışlardır (Abbadi, 1987: 251; Ramdane ve Souad, 2014: 43). Böylece Ezher çevresi ilim insanların buluştuğu bir muhit olmuştur. Sonuçta Fâtımîler, Ezher'i birçok âlimin geldiği, her yerden çeşitli öğrencilerin derslere katıldığı, derslere katılanların maddî ihtiyaçlarının karşılandığı ve Ezher çevresinde kalacak yerlerinin de hazırlandığı bir ilim merkezine dönüştürmüşlerdir.

Ezher tarafında ilmî faaliyetler bu şekilde devam etmekteyken bir taraftan da Amr Camii'nde faaliyetler tüm hızıyla devam etmekteydi. Fakat burada Ezher'den farklı olarak âlimlere bir ücret ödenmemekteydi (Makrîzî, 1988: II, 184-185; Dündar, 2018: 35). Ezher âlimlerine ücret bağlanmış olması ve diğer caminin müderrislere herhangi bir ücret ödenmemesi, Ezher'in âlimler açısından ayrıcalıklı bir statü kazandığını göstermektedir.

Nâsır-ı Hüsrev ilim ve edebiyatla ilgilenen herkesin; müezzin, fâkih, karî ve diğerlerinin maaşlarını devletin ödediğini, her mescid için kandillerin, halıların ve diğer ihtiyaçların devlet tarafından karşılandığını ifade etmektedir (Hammuda, 2015: 90). Bu bilgidен yola çıkarak Fâtımîler'in Ezher'e değil genel olarak camilere, ilim ve ilim ehline ayrı bir önem verdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

1.4.Ezher'de Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Fâtımîler her kesimden insanın ihtiyacı olan bütüncül bir sistem inşa ettiler. Dindarlar için Kur'an ve tefsir içeren manevi boyutu ön planda tutan bir eğitim, entelektüeller için vahiy-felsefe ile bilim ve tasavvuf düşüncesinin dâhil olduğu bir eğitim, âsiler için ise güçlü bir yönetim ve denetim tarzını benimsemişlerdir (Ramdane ve Souad, 2014: 47). Sosyal ve kültürel faaliyetleri önemseyenler için de çeşitli etkinlikler düzenlemişlerdir.

Ezher Camii'nde bazı önemli gün ve gecelerde bir takım etkinlikler icra edilmiştir. Halkın ve devlet adamlarının toplandığı bu etkinlikler, toplum için sosyal ve kültürel faaliyetler olarak devam etmiştir. Gelenlere ekmek ve tatlı da ikram edilen bu programlar genellikle üç aylar olarak bilinen Recep, Şaban ve Ramazan aylarında

ayrıca cuma ve kandil gecelerinde gerçekleştirilmiştir (Seyyid, 1975: 703). Bu zamanlarda halkın dikkatini çekmek için Ezher Camii başta olmak üzere diğer camilerin kandillerle aydınlatılması ve süslenmesi öncelikli olarak önem verilen bir uygulama olmuştur. Ezher'in içinde ve dışında 12.000 kandilin her gece yandığı ifade edilmektedir (İpşirli, 2013: 301). Hatta bu özel gecelerde o kadar aydınlatma olmuştur ki Fâtımî halifesi, bu gecelerde Ezher Camii'ni ve yakılan kandilleri sarayındaki bir bölümden seyretmiştir (Abdulgader, 2019: 56). Örneğin; Recep ve Şaban ayının ortalarında, Ezher parlak bir şekilde aydınlatılmakta, yemekler ikram edilmekte, ardından da İsmâilî başkadısı liderliğinde sohbetler yapılmaktaydı (Ramdane ve Souad, 2014:146). Makrîzî de dinî kutlamalardan, bayram kutlamalarından ve Hz. Peygamber'in mevlid kutlamalarından dolayı Fâtımîlerden övgü ile bahsetmiş, bu kutlamaların bir başarı olduğunu ifade etmiştir (Riseletü'l-Ezher, 1957: 78).

Bu özel gecelerin gündüzleri de ayrı bir ihtişam ve ikram ile kutlanılmaktaydı. Mesela Ezher'de, Hz. Peygamber adına yapılan törenler kapsamında sabahtan öğleye kadar görevlilerin helvalar dağıttığı aktarılmaktadır (Ramdane ve Souad, 2014: 144). Fâtımî halifeleri de bu gecelerin ve törenlerin bazılarını bizzat katılmışlar bazılarını ise saraydan izlemişlerdir. Ayrıca bu özel gecelerde halka ikramlarda bulunmuşlardır (Kamit, 2014: 200). Örneğin yine böyle özel bir günde, Halife'nin öğle namazı ile birlikte Ezher'e gittiği, orada selamlama yaptığı, Kur'an tilaveti dinlediği ve hatiplerin hutbelerinin ardından kendilerine dua edildiği aktarılmaktadır (Kalkaşendî, 1987: III, 17). Fâtımîlerin bu uygulamaları, Fâtımî devletinin sonuna kadar özellikle Ezher merkezli olarak devam etmiştir (Abbadi, 1987: 251). Eyyübîler döneminde sekteye uğramış, Memlûkler döneminde ise Sultan Baybars tarafından tekrar icra uygulanmaya başlamıştır (Yunus, t.y.: 132).

Halifenin bu özel törenleri izlemesi ve desteklemesi, onlara katılması bu kandil gecelerinin bizzat halife tarafından teşvik ve teftiş edildiğini göstermektedir. Halifenin bu tarz etkinlikleri desteklemesi ise bu kutlamaların Fâtımî devlet politikası kapsamında olduğuna işaret etmektedir. Halk ile yönetimin birlikte kandil kutlama geleneği, halkın motivasyonu açısından Fâtımîler'in önem verdikleri ve özen gösterdikleri faaliyetlerden biridir. Bu önemli gecelerde Ezher Camii ve diğer camilerin yanında tüm Kahire'nin yakılan kandillerle aydınlatılması, Fâtımîler devrinde gelenekselleşmiştir. Fâtımîler, lüks ve gösterişle icra ettikleri bu kutlamaları kendi inşa ettikleri camilerle birlikte İbn Tolun ve Amr Camii gibi önceden inşa

edilmiş diğer camilerde de icra etmişlerdir (Seyyid, 1975: 703).

Ezher’de yukarıda belirtilen kutlamalar dışında, matem günü olarak kabul edilen Âşûrâ gününde de bazı etkinlikler düzenlenmiştir. Ezher’de Şifler, 1154 yılında Meşhed-i Hüseyinî açılana kadar matem meclisinde toplanmışlar ve şiirler okumuşlardır (Âşûr, 1995: 59). Âşûrâ gününde bir yürüyüş yapıldığı ve bu yürüyüşün Ezher’de bittiği de aktarılmaktadır (Çelik, 2008:87).

Fâtımîler dönemi sosyo-kültürel faaliyetlerinden biri de ilmî seminerlerdir. Nâsır-ı Hüsrev, Mısır seyahati sırasında akşamla yatsı arasında camilerin âlimler, imamlar ve fâkihlerle dolup taşıdığı, ilmî-edebî seminerlerin verildiğini ve bu seyahatinde 110 adet ilim meclisi saydığını kaydetmiştir (Hammuda, 2015: 27). Bu bilgilerden yola çıkarak Ezher’in, diğer günlerde de akşam dersi ve buluşmalarının yapıldığı bir konferans salonu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ramazan ayının Cuma günleri de Kahire halkı ve Fâtımî halifesinin bulunduğu zaman dilimlerinden biri olmuştur (Dadoyan, 1997: 74). Halife, Ramazan ayının ikinci cumasını Ezher’de, üçüncü cumayı Enver’de, dördüncü cumayı ise Amr Camii’nde kılmıştır (Seyyid, 1975: 703). Fakat Ramazan ayında ilk Cuma namazının Ezher Camii’nde kılınması, Ezher’e verilen bir öncelik olarak yorumlanabilmektedir. Üç ve dördüncü cumanın ise diğer camilerde kılınması, Fâtımî halifesinin sadece Ezher’deki faaliyetler ile değil bölgedeki tüm camileri desteklediğini göstermesi açısından önemlidir.

Ramazan ve Kurban bayramlarının da Ezher’de coşkulu kutlanarak bir takım faaliyetlerin burada gerçekleştiği bilinmektedir. Ayrıca Kurban Bayramı’nda kesilen kurban etlerinin Ezher ve Dârülhikme’de talebelik yapan öğrencilere dağıtıldığı bilinmektedir (Çelik, 2008: 93). Ezher’de yapılan bir diğer faaliyet ise mahkemelerin ve duruşmaların burada gerçekleştiriyor olmasıdır. Nitekim o dönemdeki camiler, dinî çalışmalar yanında sosyal, siyasî ve adlî etkinliklerin merkezi olan çok yönlü kurumlardı (Ramdane ve Souad, 2014: 144). Kadı mahkeme duruşmalarını Ezher’de yürütmüş, davaların karar aşamasını açıklayan muhtesip ise kararı yine bu camide açıklamıştır (Çelik, 2008: 99).

Ezher’in dinî, siyasî ve sosyal faaliyetlerde ön planda olmasına adlî işlemlerin de

eklenmesi ile bu mekân, adeta resmi bir devlet dairesine dönmüştür. Hukuk her ne kadar sosyo-kültürel faaliyet içerisinde sayılmasa da toplumu ilgilendiren önemli bir konudur. Sosyal etkinliklerden ziyade hukukî faaliyetlerin de Ezher’de gerçekleştirilmesi, burada alınan kararların yine buradan duyurulması, mezkûr caminin Kahire için merkezî olan konumunu teyit eden kuvvetli bir delildir.

Yukarıda ifade edilen tüm faaliyetler, kutlamalar ve etkinlikler Ezher’in prestijini arttırdığı gibi Fâtımîler’in de prestijini arttırmıştır. Bu etkinlikler bir açıdan Mısır halkı için sosyal ve kültürel etkinlikler olmuş, diğer bir açıdan ise yönetimin görüşünü destekleyen halk ile devlet ricalini bir araya toplayarak ikisi arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu uygulamalar halkın ayağının Ezher’e alıştırılması bakımından önemli bir politik hamle olarak yorumlanabilmektedir. Nitekim bu sosyo-kültürel faaliyetler neticesinde burada eğitim gören öğrenciler ile burayla bağlantısı olan halkın entelektüel seviyesinin yükseldiği anlaşılmaktadır (Lane-Poole, 1901: 109). Zaman içerisinde bu faaliyetlerin sistemleştirilerek uzun yıllar devam etmesi bu programlara karşı olan ilgi ve alakanın da devam ettiğinin bir göstergesidir. Ayrıca eğitim yanında sosyo-kültürel faaliyetlerin bu merkezde gerçekleştirilmesi Ezher Camii’nin prestijine katkı sağlayan etmenlerden biridir.

1.5.Fâtımîler’in Ezher Politikasının Genel Değerlendirilmesi

Fâtımîler’de eğitim sistemlerinin tarih boyunca belirli bir bürokratik yapı içerisinde temellendirildiği ve bu yapının etkisinden kurtulamadığı bilinmektedir. Mısır, Fâtımîler ve diğer dönemlerde eğitim alanında ön plana çıkmışsa da bu eğitimlerin bir bürokratik yapıdan ayrı olmadıklarını hatırlamak gerekmektedir. Elbette her bürokratik yapı, kendine has karakteristik oluşumları ve kurumları da beraberinde getirmiştir. Fâtımîler’in bürokrasisinin ise mezhep görüşleri etrafında şekillenmiş olduğundan şüphe yoktur. Nitekim Fâtımîler, devletlerinin kuruluşundan itibaren Şîî-İsmâîlî mezhep temeliyle var olan yapılarını gizlemekten çekinmemişlerdir. Müslüman dünyasına hükmedebilecek Şîî-İsmâîlî mezhep devleti kurmak amacıyla yola çıkan Fâtımîler, Peygamberlikten sonra devlet başkanları olan Şîî imama halkın tabi olmasının zorunlu olduğuna inanıyorlardı (Ramdane ve Souad, 2014: 143). Bu sebeple Fâtımîler’in bürokrasisinin net ve keskin çizgilere sahip olduğu

görülmektedir.

Fâtımîler'in kurduğu bu yapı gerektiği zaman sert ve müdahaleci olabilmekteydi. Fâtımî hanedanının keyfi davranışları sebebiyle saraydan uzak duran kimseler azımsanmayacak kadar çoktu (Lane-Poole, 1901: 198). Diğer bir yandan Ezher, doğrudan Şiî imama bağlıydı ve konum itibariyle sarayın hemen yanında bulunmaktaydı. Bu sebeplerden dolayı Ezher'in bu sert bürokrasiden etkilenmemesi mümkün değildi. Fâtımîler güçlerini korudukları sürece bu kontrolcü-müdahaleci tutum Ezher Camii ve Medresesi için de devam etmiştir.

Mısır coğrafi konumu itibariyle birçok medeniyetin ortaya çıktığı bir bölgeydi. Nil nehrinin ülkeye sunduğu verimliliğin yanı sıra Mısır, Doğu ile Batı'nın ticaret kavşağı konumunda olduğundan dolayı siyasî çekişmelerin her zaman odağında olmuştur (Çekiç, 2018: 120). Bu sebeple mezkûr coğrafyada, bölgeyi korumaya çalışan bir bürokratik yapı meydana gelmiş olması kaçınılmazdır. Bu çatışmalara bir de mezhep çatışması eklendiğinde Fâtımîler'in daha sert bir bürokratik anlayışı tercih etmiş olmaları muhtemeldir. Bölgeyi Sünnîlerden koruma amacı Fâtımîler'in en büyük gayeleri arasında olmuştur.

Bir yandan da Fâtımîler, Sünnî bir coğrafyayı Şiîleştirmeye çalışmışlardır. Fâtımîler'in bölgeyi Şiîleştirme istekleri, karşıt görüşlerin özellikle Sünnîlerin her yaptığına muhalif olan bir tavra dönüşmüştür. Hatta giyim tarzlarından ezanın kelimelerine kadar Sünnîlere olan bu muhalefetin izleri her tarafta görülmüştür. Şiîlerin, Abbâsîlerin giydiği siyah elbiseleri Ezher'de yasaklamaları ve Sünnî ezana karşı akşam namazı vaktinde bir süre davul çalmaları bu muhalefetin örneklerindedir (Ramdane ve Souad, 2014: 145). Sünnîlere muhalif bu zihniyeti, gerek bürokrasilerinde, gerek Ezher eğitim sisteminde, gerekse de her türlü mücadele alanında görmek mümkündür.

Fâtımî halifelerinin Ezher'i her zaman kontrol edilebilir bir mesafede tuttuğunu gösteren önemli bir bilgi daha mevcuttur. Zira saraydan Ezher'e ve karşısındaki diğer saraya bağlanan bir tünelin varlığı bilinmektedir. (Bierman, 1998: 153). Bu ise halifenin kimseye haber vermeden şehrin içinde özellikle de Ezher Camii'nde gizlice hareket edebildiğini göstermektedir. Bu gizli geçitin varlığı, Fâtımî Halifeleri nezdinde

Ezher Camii'nin ne derece önemli olduğuna işaret etmektedir.

Ezher'de uygulanan bu siyaset yanında sarayla olan kuvvetli bağı, halk tarafından da böyle değerlendirilmiş olmalı ki halk, bu mezhebe karşı mesafesini korumuştur. Nitekim Mısır halkının çoğu saray ve halifeden uzak durmayı tercih edip Şî mezhebe geçmemiştir (Ramdane ve Souad, 2014: 145).

Fâtımîler'in eğitim-öğretim faaliyetlerine önem verdikleri bilinen bir husustur. Bu faaliyetleri desteklemek üzere belli akarları bulunan vakıf müesseseleri oluşturulduğu bilinmektedir. Nitekim bir Ramazan ayında Halife Hâkim-Biemrillâh'ın Ezher'e çeşitli dükkân ve emlak vakfettiği kaydedilmektedir (Çelik, 2018: 92). Bunun yanında Ezher ve diğer camilerin ihtiyaçlarının karşılanması noktasında yine oldukça cömert davrandıkları ifade edilmiştir. Âlimlerin maaşlarını karşılamaları, ikamet edecekleri yerleri hazırlamaları ve öğrencilere maddi destek sağlamaları yönetimin eğitim-öğretim faaliyetlerini ne derece önemseydiğini göstermektedir. Nitekim ilim ehlinin ihtiyaçları karşılanmış, kitapları temin edilmiş, öğrencilerin ve hocalarının yararlanacağı kütüphaneler tesis edilmiştir (Rehâb, 2014: 127). Fakat bu destekler belirli kurallar ve sınırlar dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Fâtımîler eğitimde kendi mezhepleri ile çelişmeyen her türlü fikri ve bilimi teşvik edici bir yönetim tarzını benimsemişlerdir. Bu dönemde halk çoğunluk itibarıyla Sünnî olmasına rağmen bir süre sonra Sünnîliği anımsatacak iz görünür olmaktan çıkmıştır (Dündar, 2014: 185).

Eğitim sistemi bir miras olarak geçmişten geleceğe bir birikim ile ilerler. Fâtımîler her ne kadar Sünnîlerden ve Sünnî olan her şeyden rahatsız olsalar da, Sünnî eğitim sistemini kendi eğitim sistemlerine entegre ederek büyük bir başarı göstermişlerdir. Hatta Sünnî eğitim sistemini o kadar çok kendileriyle bağdaştırmışlardır ki Fâtımîler'in kendilerinin geliştirdiği özgün bir eğitim sistemi olarak algılanmıştır. Oysa Kahire'de var olan eğitimi sadece Ezher ile başlatmak, hem Fâtımîlerden önceki ilmî çalışmalara hem de Fâtımîler'in eğitim sistemi kurarken yaptıkları dönüşüm stratejilerini yanlış analiz etmek anlamına gelir. Nitekim İslâm tarihinde camiler, Müslümanların ilk eğitim müessesesi olarak her zaman ve her zeminde var olmuştur (Pedersen, 1987: 358). Mısır, 21/640-642 yıllarında Amr b. As komutanlığında fethedilmiştir ve Fâtımîler'e kadar bölgede Sünnî eğitim anlayışı benimsenmiştir (Tomar, 2004: 559). Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetih sonrası

inşa edilen ilk cami Amr Camii'dir. Bu camide Sünnî İslâm eğitiminin başladığı kabul edilirse Fâtımîler'e kadar 337 yıl gibi uzun bir sürede Sünnî eğitim geleneğinin Mısır'a yerleşmemiş olması pek mümkün gözükmemektedir. Bu nedenden dolayı Amr Camii Mısır'daki İslâm tedrisinin ilk camisi kabul edilmektedir (Dündar,2014: 110).

Amr Camii'nden sonra inşa edilen İbn Tolun Camii ise Fâtımîler'e kadar ilmi faaliyetlerin merkezi olarak hizmet vermiştir (Dündar, 2014: 115). Hicri ikinci yüzyılın başında İslâm ilimleri ve Arapça derslerinin Mısır'da resmî olarak verildiği bilinmektedir (Şeyha, 1959: 555). Bunun yanında gayriresmi kabul edilebilecek tedris faaliyetleri de İslâm beldelerinde var olmuştur.

Amr b. As'ın fethi sonrasında başlayan Sünnî eğitim-öğretim faaliyetlerinin Fâtımîlere gelene kadar geçen sürede ara verilmeksizin sürdürüldüğünü, geliştirildiğini ve en önemlisi bölgeye bu eğitim sisteminin yerleştiğini göstermektedir. Tüm bu veriler bağlamında Ezher Camii'nde verilen eğitimden bahsederken, üç yüz yılı aşkın bir süredir bölgede var olagelen eğitim-öğretim sistemi gözden kaçırılmamalıdır. Fâtımîler'in en önemli başarılarından birisi eğitim mirasını kendi sistemlerine doğru bir şekilde aktarmış olmalarıdır. Kendilerinden önce var olan Mısır eğitim sistemine Fâtımî Okulu ve Şîh İsmâilî mezhep doktrinlerini ekleyerek bir eğitim sistemi oluşturmuşlardır (Ramdane ve Souad, 2014: 142). Nitekim Fâtımîler'in başarılarından birisi de var olan eğitim sistemini güncelleyip, kendi değer ve fikirleriyle harmanlamaları ve bunun yanında kendi karakteristik özelliklerini eklemiş olmalarıdır.

Ezher Camii'nde Fâtımîlerden sonraki devletlerin ve yöneticilerin tanıdığı imkânların bu konudaki katkısı yadsınamaz. Zira Fâtımîlerden sonra Mısır'a hâkim olan Sünnî devletler Ezher'i tamamen imha etse yahut desteklemeseydi, bugün Ezher isminden bahsedilemez ve burası günümüze ulaşamamış diğer eğitim kurumlarından biri olurdu. Fakat kabul etmek gerekir ki Ezher Camii'nde oluşturulan sistemde eğitim yanında sosyal ve kültürel faaliyetlerle organize edilmiştir. Ayrıca saraydaki üst yönetim mensuplarının siyasi desteği yanında dini referanslarla hareket eden İsmâilî âlimlerinin desteği sayesinde Ezher Camii'sinin mezhebin Şia havzasındaki en önemli okulu haline geldiği anlaşılmaktadır.

2.EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ

2.1. Selâhaddîn Eyyûbî'nin Sünnî Eğitim Politikası ve Ezher'de Dönüşüm

Devletlerin, kuruluş dönemi olduğu gibi yükseliş ve çöküş dönemleri de vardır. Her devletin bu yükseliş ve çöküş dönemleri, kendi konjonktürleri çerçevesinde farklı şartlarda gerçekleşmiştir. Fâtımîler de yaklaşık iki asırlık zaman diliminde Ortaçağ'a damga vurmuş devletlerden birisidir. Ve her devlet gibi kuruluş dönemi ardından yükseliş ve ilerleyen süreçte de gücünü kaybederek tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Devletin son döneminde çöküşü hızlandıran bazı olaylar ve gelişmeler yaşanmıştır. Bu süreçte Fâtımî halifeleri iktidarlarının büyük kısmını vezirlere kaptırmış, vezirlik makamı için devlet içi mücadeleler hat safhaya ulaşmıştır (Möhring, 2005: 55). Vezaret makamı tartışmalarına bir de fikri bir dağınıklık dâhil olmuştur. Zaten bölgede hatta İslâm âleminde Sünnî-Şîî ayrılığı mevcuttu. Bir de bu fikrî ayrılığa İsmâiliye mezhebi arasında oluşan ayrılıklar dâhil olmuştur (Gümüşoğlu, 2018: 300-320). Tüm bu ayrılıklar ile bölge içi sükûnet bozulmuştur. 1065 senesine gelindiğinde bu iç sorunlara kuraklıklar ve veba salgınları eklenince bazı kimseler tarafından Fâtımî saray ve kütüphanesi yağmalanmıştır (Kurt 2019: 77). Bu olayların her biri Fâtımîler'i daha da yıpratmış ve devletin çöküşünü hızlandırmıştır.

Tüm bu olumsuzluklara ilave olarak bir de Fatımîler'in üzerine gelmekte olan Haçlı tehdidi vardı. Fâtımîlerden bazı üst düzey yöneticiler, iktidarı elinde tutmak ve iç siyasi çekişmelerin son bulması için dışarıdan bir yardım çağıracaktardı (Şeşen, 1995: 21). İç karışıklıklar ve siyasi rekabetin bertaraf edilmesi sebebiyle dışarıdan yardım istemek durumunda kalan Fâtımîler'in, iktidarlarının sürdürülebilir olmadığı ve artık devlet içini kontrol edemeyecekleri bir raddeye ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Bütün bu gelişmeler sonrasında Fâtımî Veziri Şaver b. Mücir, Mısır'da iç karışıklıkları bitirmek için Zengîler'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu yardım

talebi üzerine Zengîler de Komutan Şirkuh kumandanlığında bir birlik göndermiştir (Dündar, 2014: 26). Nitekim burada sükûnetin sağlanması, Fâtîmî Devleti'ne biraz daha zaman kazandırmıştır. Fakat geçici bir sükûnet sağlansa da diğer taraftan Haçlı tehlikesi Mısır'a doğru yaklaşmaktaydı.

Zengîler, Haçlıların ilerleyişine karşı bölgede güçlü bir cephe oluşturmuşlardı fakat Mısır bölgesi uzun süre mukavemet gösteremezdi (Haddad, 2012:20-21). Haçlıların Mısır'a doğru yönelmesi Zengîlerin hiçbir şekilde istemeyeceği bir durumdu ve ivedilikle bu gelen tehlikenin durdurulması gerekliydi. Bu durumda İslâm âleminin selameti için korunması gereken bölge Mısır'dı. Fakat Fâtîmîler'in iç karışıklıkları ve devlet içi bazı problemler sebebiyle Mısır'ı tek başına koruyabilmeleri mümkün değildi. Bu tehlikenin bertarafı için Fâtîmî halifesi Adîd (1160-1171), Zengîler'in sultanı Nurettin Mahmut Zengî'den (1146-1174) yardım istemek zorunda kalmıştır (Şeşen, 1987: 37).

Fâtîmîler'in Sünnîlerden alacakları bu yardım Şîî Fâtîmîler için gerekli ve önemli olduğu kadar, Sünnîler açısından da önemlidir. Ayrıca bu olay hem Fâtîmîler hem de Zengîler açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu hadiselerin yaşandığı zaman dilimi İslâm dünyasının üç hilafet merkezine bölündüğü ve özellikle Şîî Fâtîmî hilafeti ile Sünnî Abbâsî hilafetinin sürekli çekişme halinde olduğu bir dönemdir (Runciman, 1989: 35). Bölgede Haçlıların başarısı ise yeni bir cephe demektir ve İslâm dünyasının bunu kaldırması zor olurdu.

Fâtîmîler'in yardım istemesinin ardından Nureddin Mahmut Zengî, kumandanlarından Esedüddin Şirkuh'u (1137-1169) yanında yeğeni Selahaddin Eyyûbî ve ekseriyeti Türklerden oluşan bir süvari birliği ile tekrar Mısır'a gönderdi (Brockelmann, 1992: 185). Kısa zamanda Haçlı taarruzlarını durduran Şirkuh, bu başarısının ardından Fâtîmî Devleti'ne vezir olarak atandı (Açıkgözoğlu, 1977: 67). Fâtîmîler devrinde atanmış başka dinden üst düzey devlet adamları olmuştu fakat bölge Sünnî olmasına rağmen Sünnî bir üst düzey devlet adamı iki yüz yıl içerisinde göreve pek getirilmemişti. Yani Esedüddin Şirkuh, Fâtîmîler'in devlet tarihinde resmi olarak atanan ilk Sünnî Vezir olmuştu.

Şirkuh, vezirliğe atanmasından yaklaşık iki ay sonra vefat etmiştir (Haddad,

2012: 20). Her ne kadar Şirkuh'un vezirliği uzun sürmediyse de Fâtımî devleti içinde ikinci defa Sünnî bir vezir ataması gerçekleşecekti. Şirkuh'un yerine, yeğeni Selâhaddîn 13 Mart 1168 tarihinde Fâtımî vezirliğine getirildi (Kazıcı, 2019: 380). Böylece Fâtımîler için yeni bir dönem başladığı gibi Sünnî Müslümanlar için de çok önemli bir dönüm noktası oldu.

Sünnî âlimlere dahi fazla müsamahası olmayan Fâtımîler'in, ikinci defa Sünnî birini vezir olarak atamaları bir değişimin başlangıcıdır. Bu değişim Sünnî icraatlarla başlayıp yeni bir devletin kurulmasına doğru gidecektir. Nitekim ilerleyen günlerde bu değişimin yansımaları önce Fâtımî devleti içerisinde ardından da dışarıdan dahi görünür bir hale gelecektir. Selâhaddîn Eyyübî ise İslâm tarihinde birçok hizmetleri bulunan ve Mısır'ın tekrar Sünnileşmesinde etkin rol oynayacak bir isim olarak tarihe geçecektir.

2.1.1.Selâhaddîn Eyyübî'nin Vezirliği

Selâhaddîn Eyyübî, Fâtımî tarihinde Şirkuh'tan sonra aktif görev yapan üst düzey Sünnî bir yöneticidir. Türk bir kumandanın yanında Türk geleneklerine göre yetişen Selâhaddîn Eyyübî, asil bir aileden gelmektedir (Brockelmann, 1992: 186). Türk-İslâm geleneğine göre yetişen Selâhaddîn, bunun yanında Fâtımîlere son veren ve Haçlı tehlikesinden Müslümanları kurtaracak bir devlet adamıdır (Yakıt, 2019: 337).

Selâhaddîn, Fâtımîler yıkılmadan önce, henüz bir vezirken Sünnî çalışmalara öncelik vermeye başlamıştır. Vezirliğe atandıktan sonra görev yaptığı makamın imkânlarını ve yetkilerini kullanarak Şîî mezhebe karşı Sünnî akideyi desteklemiştir (Kazıcı, 2019: 78).

Daha önce de ifade edildiği gibi Fâtımî Döneminin ana politikalarından birisi Sünnî coğrafyayı Şîileştirme hareketidir. Buna göre Fâtımîler, neredeyse iki buçuk asır boyunca Sünnî bir coğrafyada İsmâîlî-Şîî mezhebini yaymaya çalışmıştır. Fâtımîler'in bu iki buçuk asırlık Şîileştirme politikasına rağmen yine de halkın çoğunluğu eskiden beri itikadları olan Sünnî kalmayı başarabilmişlerdir (Cengiz, 2022: 858). Zira daha

önce de bahsedildiği gibi Sünnî halk, olabildiğince Fâtımî hükümdarlarından ve Şîî âlimlerinden uzak durmuşlardır (Marsot, 2007: 78). Selâhaddîn, göreve başlamasıyla beraber halkın da desteğiyle Sünnîliği yayma politikasını yürütmüştür (Dündar, 2014: 27).

Selâhaddîn, Fâtımîler'in kuruluş döneminde uyguladıklarının politikaların tersine Sünnî anlayışı desteklemeyi her geçen gün sürdürmekteydi. Binaenaleyh "Onlar üzerinde gizli hileler, açık olanlardan daha etkiliydi" sözü de takip ettiği politikayı açıkça ifade etmektedir. (Şeşen, 1987: 45). Selâhaddîn'in kontrollü bir şekilde yürüttüğü politikasının ana hedefi ise bölgeyi tekrar Sünnîleştirmek ve Şîîlerin izlerini silmektir. Bu amaçla gerçekleştirdiği icraatlardan biri Amr b. As Camii yakınlarında bulunan ve daha önce polis evi ardından cezaevi olarak kullanılan binayı yıkarak yerine Şafîî fikhinin okunduğu bir medrese inşa etmesidir (Hasan, 1946: 44). Selâhaddîn, Sünnî mezhep temelli olan medrese sayısını, daha vezirken arttırmaya başlamıştır (Tez, 2001: 15). Nitekim Nizâmülmülk'ten sonra en çok medrese kurmakla şöhret kazanan kişi Selâhaddîn Eyyübî kabul edilmekte ve şahsen kuruluşuyla ilgilendiği medreselerin sayısı on yediye ulaşmaktadır (Kazıcı, 2017: 45).

İcraatlarına bakıldığında sadece medrese inşa etmeyip mezhep konularını bütüncül olarak ele aldığı ve bu kapsamda bir politika izlediği görülmektedir. Mesela Şîîler'in ezan cümlelerine eklemiş olduğu bazı ek kelimeleri, Selâhaddîn vezirliğinin ikinci yılında kaldırmış ve ezanı aslına çevirmiştir (Möhring, 2005: 37). Selâhaddîn, bu icraatlarına bir yenisini daha eklemiştir. H. 566 yılında Şîî kadıları görevden alarak Şafîî mezhep kadıları atamıştır (Seyyid, 1975: 706). Bu adım neticesinde Mısır yargı sistemi Şîî mezhepten ayrılmış ve Sünnî-Şafîî mezhebine geçmiştir. Yargı sisteminin değişmesi ciddi bir dönüşüm olması yanında Fâtımî Devleti'nin temel yapısıyla çatışma oluşturacak bir konudur.

Selâhaddîn'in vezir olarak attığı bütün adımlar devlet ile çelişen adımlardı ve sarayın bürokratlarının rahatsız olmamaları mümkün değildi. Bu sebeple Selâhaddîn vezirliğinin ilk yıllarından itibaren mezhep politikaları yanında bu bürokratlarla uğraşp bir yandan da iç karışıklıklarla mücadele etmekteydi (Möhring, 2005: 45). Hatta saray erbabı ve bürokratlar yeniden nüfuz kazanmak için Selâhaddîn'e suikast planı dahi yapmışlarsa da başarısız olmuşlardır (Seyyid, 1975: 706).

Selâhaddîn Eyyûbî sadece mezhep alanında düzenlemeler yapmamıştır. Nitekim Eyyûbî; ictimâî, idarî ve ticarî düzenlemeler de yapmış ve bölge refahını sağlamaya çalışmıştır (Tomar, 2004: 561). Selâhaddîn'in attığı bu adımlar, yıkılmakta olan Fâtımîler'in sonunun gelmesini daha da hızlandırmıştır. Çünkü Fâtımîler birçok açıdan zaten oldukça yıpranmıştı. Selâhaddîn Eyyûbî ise iki yıl (1169-1171) içerisinde vezir olarak yaptığı icraatlar ile yıpranmış Fâtımî rejimini daha da etkisiz hale getirmiştir (Hitti, 1995: 302).

Bu süreçte her ne kadar Sünnîlik açısından önemli adımlar atılmış olsa da Selâhaddîn Eyyûbî bu adımları, Fâtımî halifesinin veziri olarak atmaktaydı. Devlet, Şîî halife adına *Şîî halife - Sünnî vezir / Şîî devlet – Sünnî icraat* şeklinde adeta çift başlı bir sistemle yönetilmekteydi. Ayrıca Selâhaddîn Eyyûbî gibi inandığı değerler uğruna savaşan birisinin, vezirlik görevini uzun süre ifa etmesi mümkün gözükmemekteydi.

Fâtımî iktidarının sonlandırılmasında Selâhaddîn Eyyûbî'nin tek başına hareket ettiğini yahut destek almadığını düşünmek büyük bir hata olur. Zira Selâhaddîn Eyyûbî, hem Abbâsî halifesinin hem de yanında yetiştiği Nureddin Zengî'nin desteği ile hareket etmekteydi. Sünnîlerin çoğunlukta olduğu coğrafyanın, Şîî baskısından kurtulması ve özgürleşmesi hem de Sünnî İslâm'ın siyasal açıdan bir ve bütün olmasının yolu Fâtımî devletine son vermekten geçiyordu. Bu sebeple, Fâtımîler'in ortadan kaldırılmasını isteyen birçok kimsenin bulunduğu görülmektedir.

Selâhaddîn Eyyûbî'nin vezirliğinin üzerinden bir süre geçmesinin ardından kendisini destekleyenlerin yardımı ile Fâtımî Devleti'ni yıkma zamanı gelmişti. Bunu yaparken Selâhaddîn, Sünnî âlimlerden de fetva almıştır. (Möhrling, 2005: 57). Fetva aldıktan sonra harekete geçmesi bir açıdan Sünnî anlayışa bağlılığını gösterdiği gibi diğer bir açıdan ise dinî-hukukî kurallara uygun hareket ettiğini göstermektedir.

Selâhaddîn Eyyûbî, 13 Eylül 1171 yılında hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmuş ve böylece Fâtımîler resmi olarak tarih sahnesinden silinmiştir (İbn Cübeyr, 1907: 42). O, Fâtımî hilafetinin kaldırıldığını bir mektupla Nureddîn Mahmut Zengî'ye bildirmiştir (İbn Kesir, 2000: 33). Nureddîn'e bu haberin ivedilikle ulaştırılması,

Eyyûbî ve Zengî devletinin ayrı olmadığını göstermesi bakımından dikkate şayan bir bilgidir. Sünnîleri oldukça uğraştıran ve siyasî birliğin önünde ciddi bir tehlike arz eden Fâtımîler'in yıkılması, hem bölge hem de Mısır ve Ezher Camii için yeni bir dönemin başlangıcıdır.

Fâtımîler'in son halifesi Adid, hutbeden ismi çıkarıldıktan iki gün sonra vefat etmiştir (Seyyid, 1975: 706). Devletin yıkılmasında son halifenin suçu neredeyse yok denilebilir. Çünkü iktidarın büyük kısmı son halifeden hayli zaman önce vezirlerin eline geçmiş, halifelerin yönetimdeki etkileri oldukça azalmıştır (Möhring, 2005: 35). Selâhaddîn Eyyûbî, Fâtımîler yıkıldıktan sonra bu yeni devleti Zengîler'e bağlı olarak kurmuş fakat dört yıl sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. 1175 yılında ise kendi adına hutbe okutmaya başlamıştır (Dündar, 2014: 27). Bunun neticesinde Eyyûbî Devleti kurulmuş ve bu devletin tartışmasız ilk sultanı Selâhaddîn olmuştur.

Eyyûbîler, her ne kadar tarih sahnesinde ilk defa kurulmuş bir devlet olsa da devlet tecrübeleri hiç yok da değildi. Çünkü Selâhaddîn, Nureddîn Zengî'nin yanında Türk geleneklerine göre yetişmiş ve kendisi gibi babası, amcası da birer devlet adamıdır. Ayrıca Eyyûbîler'i, Zengî devletinin bir uzantısı, sonradan kurulacak Memlûkler'i de Eyyûbîler'in devamı kabul eden araştırmalar mevcuttur (Dündar, 2014: 9; Şeşen, 1995: 20). Bunun sebebi Eyyûbîler'in teşkilat, bayrak, devlet ve ordu sistemi olarak Zengîler ile olan benzerlikleri hatta yönetim kadroları dâhil dayandıkları maddî-manevî unsurların arasında neredeyse hiç farklarının olmamasıdır (Şeşen 1987: 44). Ayrıca Selâhaddîn'in yaptığı icraatlara da bakıldığında, Türk-İslâm devlet geleneğinin izlerinin görülmesi bu görüşü teyit etmektedir.

Selâhaddîn Eyyûbî, devleti kurduğu zaman ilk olarak yeni bir merkez oluşturmuştur. Kahire ve Fustat'ı denetimi altında tutabileceği bir bölgede yeni bir yönetim merkezi inşa etmiş ve bu yönetim merkezi hem Eyyûbîler hem Memlûkler döneminde idarî merkez olarak kullanılmıştır (Midilli, 2017: 23). Selâhaddîn'in hem yeni bir yönetim merkezine geçmesi hem de dönemin tedris faaliyetlerinin yürütüldüğü medreseleri inşa etmesi ile şehre yeni bir kimlik kazandırma gayretinde olduğu görülmektedir.

2.1.2.Selâhaddîn Eyyûbî'nin Bölgeyi Sünnileştirme Faaliyetleri

Selâhaddîn Eyyûbî iyi bir komutan olması yanında siyaseti de bilen iyi bir devlet adamıdır. Vezirliği esnasında birçok Sünnî yeniliğe imza atmıştır. Tüm bu çalışmaları bölgeye Sünnî bir kimlik kazandırma ve havzanın Şîî kimliğini kaldırmaya yönelik adımlar olarak değerlendirmek mümkündür. Fâtımîler döneminde cezaevi olarak kullanılan sembol bir binayı yıkıp Şafîî fikhına ait bir medreseye çevirmesi bölgeye yeni kimlik kazandırma çalışmalarından sadece biridir (Hasan, 1946: 77). Nitekim yalnızca bir yıl içerisinde Kahire'de beş medrese kurması da bu konuyu teyit etmektedir (Tez, 2001: 15). Burada açılan yeni medreseler, Selâhaddîn'in Fâtımîler'e indirdiği en büyük darbe olarak nitelendirilmektedir (Kazıcı, 2019: 47).

Bu değişimler daha birçok farklı alanda gerçekleşmiştir. Şîîlerin ezana eklediği ifadenin kaldırılıp, ezanın bilinen usulüne göre okutulması ayrıca Şîî kadılarının H.566 yılında görevlerinden alınıp yerlerine Sünnî kadınların tayin edilmesi örnek olarak zikredilebilir (Möhring, 2005: 47; Seyyid, 1975: 706).

Selâhaddîn, sadece ilmî meseleler ile uğraşmamıştır (Fehim, 2001: 53). Aynı zamanda devleti bir bütün olarak görmüş ve birçok farklı politikayı icra etmiştir. Eyyûbî Devleti kurulduktan sonra da eğitim alanında; ictimaî, idarî ve ticarî alanlarda da düzenlemeler yapmış, bölge refahını sağlamaya yönelik adımlar atmaya devam etmiştir (Tomar, 2004: 561). Kendi devletini kurduktan sonra Sünnî mezhebi kuvvetlendirecek politikaları geliştirecek ve daha fazla uygulamayı hayata geçirecektir. Ayrıca yapılan bütün politikalar ve uygulamalar, bir dönüşüme işaret etmektedir.

Tüm bu değişimlerin en büyüğü ve en çok ses getireni yeni bir devlet kurulmasıdır. Sünnî âlimlerden fetva alan Eyyûbî 13 Eylül 1171 tarihinde, hutbeyi de değiştirerek en büyük değişimi gerçekleştirmiştir (İbn Cübeyr, 1907: 41). Vezirken yaptığı faaliyetlerin sayısını ve kapsamını daha da genişletmesi önünde artık bir engel kalmamıştır. Yapacağı yeni icraatlar içerisinde hakkında en çok konuşulan konulardan biri ise Ezher Camii hakkında takip ettiği politikadır. Bu politikanın mahiyeti ve arka plandaki sebepleri sonraki bölümlerde detaylandırılacaktır.

2.1.3.Selâhaddîn Eyyûbî'nin İlme Bakışı

Eyyûbîler'in genel eğitim politikasının daha doğru anlaşılması bakımından devletin kurucusunun ilme verdiği değer incelenmelidir. Devlet adamlığı, kumandan, savaşçı, yönetici ve ilim adamı gibi özellikleri olan Selâhaddîn'in genç yaşlarında Kur'an ve dinî ilimler eğitimi aldığı bilinmektedir (Lyons ve Jackson, 2006: 15). Selâhaddîn Eyyûbî hayatı boyunca zulüm altında kalmış kimseleri kurtardığı gibi gittiği coğrafyaya İslâmî açıdan birçok katkı sağlamış bir liderdir. Mısır'ı fethettikten sonra siyasî-sosyal düzenlemeler, iktisadî ve askerî yenilikler ayrıca ilmî çalışmalar ile Mısır'ın istikrarını sağlamıştır. Sultan Selâhaddîn, daha Fâtımî veziriyken bu çalışmalarına başlamıştır. Bu faaliyetleri yaparken her ne kadar sultan kendisi de olsa ilim ehliyle istişare etmekte ve bilirkişilere sormaktaydı (Keleş, 2023: 590). İlmî dönüşüm faaliyetlerine örnek olarak Mauna Cezaevini Nâsırıyye Medresesine, Örgü Evi denilen yeri Kamhiye Medresesine çevirmesi verilebilir (Hasan, 1946: 88). Selâhaddîn bu medreseler yanında daha birçok medrese kurmuştur. Onun hakkında Nizâmülmülk'ten sonra en çok medrese kuran kişi denilmektedir (Kazıcı, 2019: 63). Mısır'da yapılan düzenlemeleri dönem şahidi İbn Cübeyr kaydetmiştir. İbn Cübeyr Sultan'ın uzaklardan gelen ilim ve bilim adamlarına kalmaları için mekân tahsis ettiğini, sanatı öğrenmek isteyen kişilere hem sanatı öğretecek usta hem de aylık ücret verdiğini, hamamlar, hastaneler, camiler, türbeler, gözetleme kuleleri ve okullar yaptırdığını ayrıca bütün giderleri karşıladığını ifade etmektedir (Kurt, 2019: 15).

Selâhaddîn Eyyûbî, hâkim olduğu bölgelerde birçok medrese kurmuştur. Sadece medreseler kurmakla kalmayarak onun, bütüncül bir bakışla medreselerin ihtiyaçlarının temin edilebilmesi için vakıflar tahsis ettiği de bilinmektedir. Selâhaddîn, bu vakıfların ve medreselerin ayrıca medrese hocaları ile talebelerin de ihtiyaçlarının bu vakıflar aracılığıyla karşılanmasını sağlamıştır (Yiğit, 1991: 258). Vakıflar sayesinde ilim ehlinin geçim derdinin kalkması, ilmin ilerlemesine ve gelişmesine doğrudan katkı sağladığı söylenebilir.

Selâhaddîn Eyyûbî doğu medreselerini örnek alarak Mısır ve Suriye'de medrese temellerini kendisi atmıştır (Tibâvî, 1962: 30). Selâhaddîn Eyyûbî tarafından 1169 yılında Kahire'de beş medrese inşa edilmiştir (Tez, 2001: 15). Ayrıca Selâhaddîn

Eyyûbî, kitaplara karşı ayrı ilgisi olduğu bilinen bir yöneticidir. Selâhaddîn Diyarbakır'ı fethettiği zaman orada bulunan birçok kitabı Kahire'ye taşıtmıştır (Şeşen, 1996: 24).

Selâhaddîn ile Mısır'da başlayan bu süreçte hadis ilmi altın çağını yaşamıştır. Esasen Selâhaddîn dâhil Eyyûbî hükümdarlarının birçoğu ilimle meşgul olmuş, bazıları eser dahi telif etmiştir (Şeşen, 1987: 75). Âlimlere geniş imkânlar sunulması nedeniyle Irak ve İran bölgesinden birçok âlimin Eyyûbîler coğrafyasına göç ettiği sonuçta Kahire'nin İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri haline geldiği söylenebilir (Humphreys, 2006: 87).

Selâhaddîn Eyyûbî'nin genel olarak liderlik sürecine bakıldığında askeri ve siyasi yönü kadar ilme verdiği önem ve ilmî faaliyetlere desteği belirgindir. Gerek Ezher ve yeni kurulan medreseler gerekse kitap ve kütüphane bağlamında değerlendirildiğinde Selâhaddîn, ilmî ve ilim adamını destekleyen tavırlarıyla öne çıkmaktadır. Yine bu dönemde kütüphane konusunda önemli bazı adımların atıldığı söylenebilir.

2.2.Eyyûbîler Dönemi Ezher Camii ve Medresesi'ni Dönüştürme Faaliyetleri

Fâtımîler'in son dönemine bakıldığında İsmâiliyye mezhebi içerisindeki görüş ayrılıklarına bâtinî düşünceler ve ilahlığa varan görüşler eklendiği görülmüştür (Gümüšoğlu, 2018: 300-320). Ayrıca Fâtımîler'in altıncı halifesinin ilahlığının ilan edilmesi ardından Dürzîlik adında yeni bir fırka meydana gelmiştir (Gümüšoğlu, 2018: 326). Fâtımîler'in savundukları bu fikirlerle beraber Şîî-Sünnî mezhep ayrılığına daha farklı ayrışmalar eklenmiştir.

Tüm bu ortaya çıkan fikirlerin sembol camisi Ezher Camii'dir. Fâtımîler'in, mezhep tedrisinden, mezhep propagandasına hatta yapılan kutlamalara kadar birçok faaliyeti Ezher Camii'nde yaptıkları daha önce ifade edilmişti. Binaenaleyh Ezher dinî bir kurum olması yanında Fâtımîler'in adlî ve resmî işlerini de yürüttükleri bir kurumdu. Ezher'in Fâtımîler dönemindeki bu özel statüsünün, yeni bir devlet

kurulduktan sonra devam etmeyeceği tahmin edilebilir. Çünkü Selâhaddîn Eyyûbî, bölgeye yeni kimlik kazandırma icraatları temelinde bir dönüşüm yapacaktır. Dönüşümün ilk adımı ise caminin eski statüsünü arka planda bırakma çabasıdır. Bu kapsamda öncelikle Ezher'in cuma camisi statüsünü kaldıracaktı ve kurduğu medreseleri eğitim yönünden bu camiye alternatif olacak şekilde kurup destekleyecektir (Seyyid, 1975: 702).

Ezher Camii'nden Cuma namazı ve hutbesinin kaldırılmasını, bir önlem politikası ve bölgenin dönüşümü kapsamında okumak gereklidir. Ve bu önlemler kapsamında değerlendirilmesi konuya daha da açıklık kazandırmaktadır. Bu sebeple caminin bir dönem gözden ırak tutulması yahut unutturulması sağlanmışsa da kapatılması söz konusu değildir.

Bölgede yapılan icraatlar ve Sünnî medrese yapısının yaygınlaşması neticesinde Sünnî dönüşüm, bir zaman sonra tamamlanmıştır. Ezher Camii'nden de Şîî öğretiler ve Fâtımîler'in görüşlerini yansıtan dersler kaldırılmış yerine Sünnî anlayışı temel alan dersler getirilmiştir. Dönüşümün kesin olarak tamamlandığı ise Eyyûbîler'in halefleri olarak iktidara gelen Memlûk Devleti'nin politikalarından daha iyi anlaşılmalıdır. Nitekim Memlûkler, ilk yıllarda olmasa bile Ezher Camii'ni etkin bir şekilde aktifleştirerek seleflerinin hedefledikleri eğitim politikasını gerçekleştirmişlerdir.

2.2.1.Ezher Camii'nin Cuma Namazlarına Kapatılması

İsmâîlî mezhebini, İslâm dünyasında yaymak isteyen Fâtımîler'in bu maksadı gerçekleştirmek için bir üs olarak kullandıkları yerin Ezher Camii olduğundan önceki bölümlerde bahsedilmişti. Selâhaddîn Eyyûbî vasıtasıyla Şîî öğretiminin en önemli merkezi haline gelen Ezher'den Cuma namaz ve hutbesinin alındığından da bahsedilmişti (Âşûr, 1976: 273; Abîd, 2000: 25).

Bu kararın neden alındığının daha iyi anlaşılması için Ezher'in bazı fonksiyonel icraatlarına kısaca tekrar değinmek ve uygulanan politikanın sebepleri üzerinde biraz durmak gereklidir. Ezher, Fâtımîler'in Kahire'yi alınca kurduğu bir cami olması yanında temelde bir ibadet-eğitim kurumuydu. Fâtımîler'in mezhepleri olan İsmâîlî-

Şîî fıkı okutulmuş ve Fâtımîler, mezhep doktrinlerini daha derin öğretmeye ve geliştirmeye burada başlamışlardı (Ramdane ve Souad, 2014: 142). Ayrıca mezheplerini tüm İslâm dünyasına yaymak istemişler ve propagandalarını destekleyen kişileri Ezher merkezinde yetiştirmeye başlamışlardır. Nitekim Hasan Sabbâh ve Nâsır-ı Hüsrev'in burada yetiştirilen isimler arasında sayılabileceği ifade edilmiştir (Talas, 1999: 30). Bu kimselerin önceki bölümlerde hem mezhebi yayan hem de casusluk faaliyetlerini yürüten kimseler olduğundan bahsedilmişti. Fâtımî başkadısı Kâdılkudât, belli günlerde Ezher'e gelip genel değerlendirmeleri yapmış ve ihtilafli meseleleri bu mecliste görüşmüştür (Dündar, 2014: 113). Fâtımî sarayı ile birlikte temelinin atılması, devlet açısından da ne kadar önemli olduğuna ve camiye verilen değere bir işarettir.

Tüm bu veriler ile Ezher'in, Fâtımî hilafetinin hem sembolü hem İsmâîlî propagandacı ve casuslarının yetiştiği bir okul hem de Fâtımî mezhebinin ilmî-kültürel faaliyetlerinin yürütüldüğü bir kültür merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Ezher Camii, İsmâîlîliğin Fâtımî siyaseti ile harmanlandığı Şîî havzasındaki sembol kurumudur.

Selâhaddîn, Ezher'de İsmâîlî mezhebini Şîa havzasına yayma faaliyetlerini tespit ettikten sonra gördükten sonra, yapılan propagandaya mani olmak için Şafîî kadısının "bir şehirde iki camide cuma hutbesi caiz olmaz" fetvasını esas alarak Cuma hutbelerini Enver Camii'ne taşımıştır (Seyyid, 1975: 706). Buna göre Cuma namazının kılınması ve hutbe okunması, iki asır boyunca gerçekleştirildiği Ezher Camii'nden Enver Camii'ne taşınmıştır. Böylece Ezher'in Kahire'deki iki yüz yıllık ayrıcalıklı konumu yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

Bu hamle ile aslında yapılmak istenen Ezher'in gözden düşürülmesi ve ayrıcalıklı konumunun iptal edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Burada Ezher Camii'nin kapanması gibi bir durum söz konusu değildir. Aslında bunu Camideki mevcut propagandanın durdurulması şeklinde ifade etmek daha doğrudur. Selâhaddîn'in Kadı fetvası ile hareket etmesi ise bu neticenin keyfi bir uygulamadan ziyade bir politika kapsamında uygulandığını göstermesi açısından değerlidir. Ezher hakkındaki fetvanın sadece Cuma namazı için geçerli olması ise Ezher'in kapatılmadığını sadece Cuma namazı ve hutbesi için başka bir caminin tercih edildiğini göstermektedir. Selâhaddîn'in Ezher Camii'sini unutturma siyaseti güttüğü söylemek daha makul bir

yaklaşımıdır. Ezher'in sıradan bir cami ve eğitim kurumuna dönüştürülmesi, bu mekân üzerindeki Şîî misyonunun unutturulması ve buradaki eğitimin zamanla Sünnîleştirilme çabası Eyyûbîlerin son dönemlerine kadar devam ettirilmiştir.

Selâhaddîn'in Ezher Camii'nde bu tarz bir politika uygulamasının arkasında siyasî sebepler vardır. Örneğin Ezher'in Şîîlere ve Fâtımîlere olan aidiyet imajını kaldırmak istemesi bu sebeplerden biridir. Ezher Camii'nde, Fâtımî ideolojisi ve İsmâîlî mezhebi en önde savunulduğu için Fâtımîler'in yıkılmasının ardından Ezher'in devamlılığı adına Mısır'da bir dayanak noktası kalmadığı gibi Ezher'i merkez cami olarak tutmayı gerektirecek bir sebep de kalmamıştır. İki asır geçmesine rağmen halkın çoğunluğunun Sünnî kalması (Şeşen, 1987: 45) neticesinde kamuoyu bağlamında da bir sebep kalmamış gözükmektedir. Caminin arkasında devlet iradesi, halkın ilgisi ve mezhep ideolojisi bağlamında herhangi bir destek kalmadığı için camiyi unutturma politikası önünde de hiçbir engel kalmamıştır.

Ezher'in bu yeni pozisyonu, eğitimin durması veya kapanması şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira Selâhaddîn, birçok eğitim kurumu inşa etmekteydi. Böylece Ezher'e duyulan ihtiyaç her geçen gün azalmaktaydı. Fâtımîler'in Mısır'a geldikleri zaman var olan camileri merkez tercih etmedikleri ve bunun yerine kendi kimlikleriyle bütünleşmiş yeni kurumlar tesis ettikleri gibi Eyyûbîler de benzer bir politika uygulamışlar ve kendi kimliklerine uygun medreseler inşa etmişlerdir.

Ayrıca konu ile alakalı tarihsel başka bir yön daha vardı. Buna göre Fâtımîler, Mısır'a hâkim oldukları zaman Sünnî bir Mısır devralmışlardı. Ancak Fâtımîler, halkın çoğunluğu Sünnî olmasına rağmen giyim kuşamdan ezana kadar her bir alanda Şîî bir dönüşüm politikası takip etmişlerdi. Bu konu ilk bölümde değerlendirildiğinden burada detaylandırılmamıştır. Fakat Fâtımîler'in takip ettiği bu politikadan anlaşılmaktadır ki bölgeye yeni bir iktidarın gelmesi mezhepsel bir dönüşümü, mezhepsel dönüşüm ise yeni uygulamaları beraberinde getirmiştir. Nitekim hâkim olan her ideoloji, kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve kuvvetlendirmek amacıyla ideolojik propaganda, eğitim reformu, kültürel etkinlikler, stratejik çalışmalar vb. yapmıştır. Fâtımîler'in yaptığı bu icraatların yenilik olarak değerlendirilmesi buna rağmen Selâhaddîn'in yaptığı icraatların Ezher'in kapatılması olarak değerlendirilmemelidir. Sonuç olarak, Eyyûbîler'in bu hususta takip ettiği

politikalarının Ezher Camii dışındaki alanlarda sürekliliği, Ezher'e karşı özel olarak hedef alınan bir olumsuz muamelenin söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır.

2.2.2.Ezher'de Ders ve Eğitim

Camilerde dersler sürekli var olmuştur. İktidarlar, eğitim müfredatları da değişse cami eğitimleri devam etmiştir. Ezher Camii'nde de dersler Eyyûbîler döneminde devam etmiştir. Nitekim Selâhaddîn Eyyûbî, Sünnî kadılarından sadece Cuma namazının Enver Camii'nde kılınması ve hutbenin burada okunması için fetva almıştır (Seyyid, 1975: 706). Bu bilgiden hareketle camideki ilmî çalışmalar için herhangi bir fetva alınmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca fetvanın bir konu ile sınırlı olması, camideki vakit namazları ve diğer uygulamaların devam ettiğini göstermektedir. Bu durum, caminin resmi olarak kapatılmadığını ancak eski konumu kaybettiğini göstermektedir.

Selâhaddîn Eyyûbî döneminde de önceden olduğu gibi camilerde derslere ara verilmediği, Ezher Camii'nde Abdüllatîf Bağdâdî'nin ders verdiği bilinmektedir. Hatta onun Abdüllatîf'in camide ders vermesine bizzat kendinin izin verdiği ve desteklediği zikredilmektedir. Abdüllatîf Bağdâdî, günün başlangıcından belirli bir vakte kadar Ezher Camii'nde insanlarla ilgilendiğini, öğle saatlerinde camiye gelen bir grup talebeye tıp dersi verdiğini ifade etmektedir. Geceleri ise camide kendi ilmî çalışmalarına zaman ayırdığını belirtmektedir (Seyyid, 1975: 710). Dönemin kayıtlarında bir caminin sadece bir âlime tahsis edildiğini gösteren herhangi bir uygulama mevcut değildir. Abdüllatîf Bağdâdî'nin ifadelerinde böyle bir durumdan bahsetmemiş olması önemlidir. Dolayısıyla Abdüllatîf Bağdâdî dışında burada ders veren âlimlerin olduğu hatta halka açık derslerin verilmeye devam ettiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Bunun yanında Eyyûbîler döneminde Ezher, eskisi kadar yoğun bir ilim merkezi olma özelliğini kaybetmiştir (Engin, 2016: 190). Merkez olma özelliğini kaybetmesi ise hiç bir ilmi çalışmanın yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Aslında Ezher, bu ilim merkezi olma özelliğini o dönemde kurulan diğer medreselere devretmiş demek daha doğrudur.

Ezher'in bu sessizleşmesini Ezher'in önemsiz hale getirilmesi olarak ifade eden araştırmalar vardır (Winter, 1992: 118). Ezher'in Eyyûbîler zamanında gölgede kaldığı da diğer bir yorumdur (Steigerwald, 2004: 92). Ezher'in yalnız özel statüsünü kaybettiğini ifade eden araştırmalar da mevcuttur (Abîd, 2001: 29). Tüm bu söylemler kısmen doğrudur. Fakat mezkûr fetva ve devam eden ders halkaları Ezher'de eğitim ve öğretiminin devam ettiği, kurumun kapısına kilit vurulmadığı ancak fonksiyonunun zayıflatıldığı söylemini daha çok desteklemektedir.

Ezher Camii'nin merkez olma özelliğini yerine bıraktığı medreseler Mısır'da her geçen gün artmaktaydı. Selâhaddîn, dinî müesseselerin Sünnileştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur (Kurt, 2019: 77). Yine bu dönem, Şafiî fıkhnın en parlak zamanlarından biri olmuştur (Şeşen, 1987: 45). Selâhaddîn Eyyûbî öncülüğünde Mısır'da başlatılan bu faaliyetler, Eyyûbîler döneminde büyük bir ilmî gelişimin göstergesidir ve Eyyûbî ailesi tarafından da devam ettirilmiştir (Tez, 2001: 54). Bu ilimsever aile tarafından yürütülen faaliyetlere bakıldığında, Ezher'in de zayıf da olsa eğitim-öğretim faaliyetlerine ev sahipliği yaptığını söylemek daha doğru bir yaklaşım olsa gerektir. Eyyûbîler dönemi Ezher'de verilen dersler, önceki bölümde olduğu gibi temel İslâm ilimleri ve diğer ilimler olarak iki başlık altında detaylandırılacaktır.

2.2.3. Temel İslâm İlimleri

Genel anlamda ortaçağ eğitimine bakıldığında derslerin ve müfredatların detaylıca kaydedilmediği görülmektedir. Detaylı kayıt eksikliği Fâtîmîlerin en gözde kurumlarından olan Ezher Camii'nin eğitiminin anlaşılmasını zorlaştıran bir etkidir (Hammuda, 2015: 85). Eyyûbîler döneminin en gözde kurumları arasında yer almayan Ezher'de verilen eğitimin anlaşılması bakımından bu konu problemlili bir husus olarak görülmektedir. Ancak Abdullatif Bağdâdî'nin bu camide ders verdiği bilinmektedir. Ezher'le ilgili her ne kadar elimizde yeterli veri olmasa da dönemin diğer eğitim kurumlarından olan medreselerden yola çıkarak Ezher Camii'ndeki eğitimin çerçevesi bir nebze de olsa anlaşılmaya çalışılacaktır.

Mısır'da bulunan ilmi durumun Eyyûbîler zamanında kendilerinden önceki dönemlere nispeten çok daha ilerde olduğu söylenebilir. Temel İslâmî ilimler daha

önceleri Şia mezhebi öğretilerine göre verilirken bu dönemde Sünnî Mezhep öğretileri ağırlıklı olarak devam etmiştir (Dündar, 2014: 185). Nitekim Eyyübîler'in bir amacı da halkı Sünnîleştirmek, Şî'î öğretileri unutturmak ve Sünnî mezhebin yayılmasını hızlandırmaktır. Bu amaçlar doğrultusunda eğitim öğretim noktasında öne çıkan madde dinî ilimler olmaktadır. Zira yukarıdaki hedefler ancak dinî bir eğitim neticesinde elde edilebilecek kazanımlardır.

Eyyübîler iktidarı, medreselerin özellikle Mısır'da yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Medreselerin Mısır'a doğudan gelmesi ise Selâhaddîn ile başlamıştır (İbn Haldûn, 2023; 56). Selâhaddîn ve halefleri Sünnî mezhebin ihyası için medrese inşasını başta Mısır olmak üzere idare ettikleri tüm bölgelerde yaymışlardır. Bu itibarla Şam'da 75, Kudüs'te 42, Bağdat'ta 40, Halep'te 40, Trablus'ta 13, Musul'da 9 medrese bina edilmiştir (Tez, 2001: 15). Mısır'da ise 16 Şafiî, 11 Malikî, 6 Hanefî, 1 Malikî ve Şafiî ve birde her dört mezhebi temsil eden ve 4 tane de özel olarak herhangi bir mezhebe tahsis edilmemiş medreseler bulunmaktadır. Mısır'ın yerleşim yerleri itibarıyla Kahire'de 27, Feyyum'da 5, İskenderiye'de 3, Asyut, Esvan, Kus ve Münyetü Beni Hasip'te birer medrese bulunmuştur (Sellâm, 1999: 1-8).

Bu medreselerde öncelikle verilen dersler hangi mezhebe tahsis edilmişse o mezheple ilgili olan fikhî öğretilerdir. Ayrıca bazı medreselerde kıraat ilminin öğretildiği de ifade edilmektedir (Dündar, 2014:98). Yine Eyyübîler döneminde mantık derslerinin de Abdullatif el-Bağdadî tarafından verildiği bilinmektedir (Seyyid, 1975: 710). Burada verilen ilimlerin bir diğeri de lügavî/nahiv ilimlerdir (Dündar: 2014: 113).

Eyyübîler bu medreselerde İslâmî ilimleri sert ve zorlayıcı değil, kolaylaştırıcı, şevklendirici ve ödüllendirici bir şekilde vermişlerdir (Dündar, 2014: 194). Bu eğitimler verilirken ders halkası sistemi ile verilmiştir. Ancak şu ifade edilebilir ki Eyyübîler, medreselerin eğitim ve öğretim faaliyetleri için belli bir üslup veya yöntemi belirlememişlerdir. Buna karşılık daha önceden varolan yöntem ve üslubu devam ettirmişlerdir (Şeşen, 1987: 341). Kaynakların bildirdiğine göre Kamhiyye Medresesi'nin müderrisi Hüseyin el-Ezdî, günün ilk saatlerinde derse başlamaktaydı. Hoca vermiş olduğu bu derslerin pekişmesi için öğleden sonra talebeler ile beraber muhakeme, tartışma ve soru-cevap yapmaktaydı. İkindiden sonra talebelere

sabahkinden farklı olarak başka bir ders daha anlatmakta ve akşam namazından sonra yukarıda ifade edilen dersi pekiştirme aşamasına geçmekteydi (Münzirî, 1988: 388). Bazı medreselerde ise sabah namazının ardından Kur'an-ı Kerim okutulmakta ve birebir eğitim ile ders verilmekteydi (İbn Cezerî, 1933: 21).

Her medresenin zaman bakımından, müfredat bakımından ve metot bakımından birbirlerinden farklı, kendilerine has eğitim öğretimleri vardır. Yine her medresenin takip ettiği günlük ders programı vardır. Bu dersler Kur'an, hadis, Kur'an ilimleri (tefsir, kıraat), hadis ilimleri, tabakat ilmi, kelam ve fıkıh usulü, hılaf yani hem mezhep içi hem mezhepler arası ihtilaflar ve cedel ilmi şeklinde sıralanabilir (Makdîsî, t.y.: 140). Heytemî de medreselerde işlenen dersleri; tefsir, hadis, usul'ud-din, usul'ul-fıkıh, mezhep dersleri, hılaf dersleri ve cedel dersleri şeklinde sıralamıştır (Heytemî, 1911: 254). Seyyid ise başta Kur'an ve Hadisler olmak üzere lügat ilimleri, edebiyat, tefsir, fıkıh, kıraat, kaside dersleri verildiğini, bunların ezberletilip sonrasında tartışma, soru-cevap ve muhakeme yöntemleriyle pekiştirildiğini ifade etmektedir (Seyyid,1967:223-224).

2.2.4.Diğer İlimler

Din ilimler dışındaki bilim dalları bu başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlar; mantık, cedel, metafizik, fizik, tıp, vakitler, nevâmis, felsefe ve kimya ilimleridir (Yığın, 2013: 10-13).

Din ile doğrudan alakalı olmayan ilimlerin tahsili de yine din ile ilgilidir. Çünkü dini ilimlerin eğitim ve öğretimi dil, edebiyat, tarih, coğrafya, sosyoloji, mantık, felsefe vb. bilim dallarına ihtiyaç duymaktadır. Zira bu ilimler sayesinde dinî ilimler anlaşılıp amaç ve hakikatlerine ulaşabilmektedir (Makrîzî, 1988: II, 378). Bu dönemde İslâm'ın ruhuna ters düşmeyip, İslâm'dan önce de varlığı bilinen astronomi, tıp, şiir, ensap vb. ilimlerden de yararlanılmaya devam edilmiştir (İbraşi, 1969: 7).

Eyyübîler'in felsefeden hoşlandıkları söylenemez (Ulaş, 2010: 26). Bu sebeple Ezher'de Fâtımîler döneminde verilen felsefe dersinin bu dönemde kaldırılmış olması muhtemel gözükmektedir. Felsefe ile uğraşan Abdüllatîf'in Ezher'de tıp dersi verdiği

bilinmesine rağmen felsefe okuttuğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak Abdüllatîf'in felsefe ile ilgilenmesi Ezher'de Eyyûbî döneminde felsefe dersleri verildiği sonucuna da bizi ulaştırmaz. Burada kendi beyanını dikkate alarak yalnızca Ezher'de tıp dersini verdiğini söyleyebiliriz (Seyyid, 1975: 710).

Diğer yandan Ezher'de bulunduğu hatta burada inzivaya çekildiği bilinen bir ilim adamı daha vardır ki o da İbnü'l-Fârız'dır (ö. 632/1235). Onun, birçok kişinin katıldığı kalabalık gruplara sohbetler yaptığı da kaynaklarda geçmektedir (Uludağ, 2000: 41). Ezher'de tasavvuf içerikli dersin ilk kez onunla başladığı bilinmektedir (Abîd, 2000: 30). Dolayısıyla tasavvuf ilminin de Ezher'de okutulduğuna dair bir değerlendirmenin yapılması mümkündür.

3. ERKEN MEMLÜKLER DÖNEMİNDE EZHER CAMİİ VE MEDRESESİ

3.1. Memlûkler Döneminde İslam Coğrafyasının Genel Durumu

Fâtımîler'in kuruluşundan neredeyse iki asır kadar bir süre geçmişti ki Mısır, bu devletin yıkılışı ve Eyyübîlerin kuruluşuna şahit olmuştu. Eyyübîlerin kuruluşundan yaklaşık bir asır sonra ise bu devlet de yıkılacak ve yeni bir devlet kurulacaktı. Eyyübîler, Sultan Birinci Selahattin Yusuf'un ardından devlet bütünlüğünü ve merkeziyetçi yönetimini kaybetmiş, Melik Adil'in vefatı ile tamamen parçalanmış, ardından 1250 yılında Turan Şah'ın ölümünden sonra ise tamamen yıkılmıştır (Açıkgözoğlu, 1977: 80).

Bu dönemde Eyyübîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde karışıklık hâkimken diğer İslâm coğrafyalarında da bazı problemler vardı. İslâm coğrafyalarında görünen bu sorunlar gün geçtikçe Mısır'a doğru yaklaşmaktaydı. Buna göre İspanya'da uzun zamandır "reconquista" adı verilen ve Müslümanları oratadan kaldırmak isteyen bir hareket vardı. Bir diğer kıtada ise Moğollar Doğuyu tarumar ederek ilerlemekteydi (Âşur, 1976). Mısır açısından düşünüldüğünde Moğollar her geçen gün onlara daha fazla yaklaşmaktaydı. Diğer taraftan da bir haçlı ordusu İslâm coğrafyasına doğru gelmekteydi. Ve Fransa Kralı IX. St. Louis'in komutasındaki 7. Haçlı seferi 1248 yılında bölgeye gelecekti (Clot, 2005: 77).

Eyyübîlerin iç karışıklıklarla mücadele ettiği ve merkeziyetçi yapısını kaybettiği bir dönemde yukarıda bahsi geçen iç karışıklıklara ilave olarak batıdan Haçlı seferleri, doğudan ise Moğollar gelmekte; "reconquista" hareketi de ayrı bir problem olarak gün yüzüne çıkmaktaydı. Henüz Moğollar ve Haçlılar Mısır'a ulaşmamıştı ve reconquista hareketi uzak bir coğrafyadaydı. Ancak Mısır'ın iç problemleri yanında uzak da olsa doğu ve batıda yaklaşmakta olan tehlike, istikrarsızlık ve karmaşa, halkta ve yöneticilerde tedirginliği arttırmaktaydı. Mısır'ın iç karışıklığı, dünya krizi ile beraber aynı dönemde birleşmişti. Bu karışıklıkların olduğu bir zaman diliminde VII. Haçlı seferi akabinde Mısır saltanatını ele geçirip bölgeye hâkim olan Türkler, hem Mısır'ın

iç problemlerini hem de yakın coğrafyalardaki krizleri büyük ölçüde çözeceklerdi (Ayaz, 2015: 35).

Fâtımîler, Mısır'a hâkim olduktan bir müddet sonra ordularında Türk unsurları bulundurmışlardı. Eyyübîler de aynı şekilde Türk unsurunu ordularında barındırmış ve zamanla bu Türk askerlerin sayısını arttırmışlardı. Kıpçak asıllı olup kışlaya yerleştirilen bu Türklere "Memlük" denilirdi (Yiğit, 2004: 90). Memlükler'in sayısının her geçen gün artması bir diğer taraftan da yönetim ve ordudaki hâkimiyet alanlarını günbegün genişletmeleri anlamına gelmekteydi. Ayrıca Eyyübî hükümdarlarının merkeziyetçi yapısını kaybetmesi, Memlüklere daha rahat bir hareket alanı sağlamış olmalı ki buldukları alanlara ve şehirlere hâkimiyetlerini sağlamlaştırıyorlardı. Mısır'daki iç karışıklıklar ayrıca doğu ve batıdaki tehlikeler, askerî yapının yönetim ve bürokrasi de ön plana çıkmasına yol açmıştı. Ordunun önemi arttıkça Mısır idari yapısı içerisinde çoğunluk olan Memlük askerlerinin de güçlü pozisyonu daha da kuvvetlenmekteydi.

Nihayet Fransa'dan çıkan sömürgeci Haçlılar Mısır'a ulaşarak, saldırılara başladı. Savaş devam ederken Eyyübî sultanı Necmeddin Salih (1240-1249) öldü ve Salih'in cariyesi Şecereddürr, eşinin ölümünü gizleyerek kararları onun adına verdi (Clot, 2005: 13). Bunun üzerine bir başarı sağlandı ve sonrasında Memlük emirleri tarafından Şecereddürr'ün Sultanlığı tanındı (Yiğit, 2004: 90). Böylece Şecereddürr ilk Memlük Sultanı olmuş ve bu hanım ile Memlük Devleti'nin kurulduğu kabul edilmiştir. Daha sonra yapılan olumsuz değerlendirmeler üzerine Şecereddürr, Memlük emirlerinden biri ile evlenerek sultanlığı eşi Aybek et-Türkmânî'ye bıraktı (Clot, 2005: 26). Bir açıdan da Aybek et-Türkmânî ilk Memlük sultanı olmuş ve Memlük devletinin kurucusu kabul edilmiştir (Clot, 2005: 26; Yiğit, 2004: 90). Bu devletin ismi ise kaynaklarda "ed-Devletü'l-Memâlikü't-Türkiyye" olarak geçmektedir (Çetin, 2007: 911).

3.2.Ezher'de Değişim ve Dönüşüm

Memlükler, Hz. Ömer döneminden itibaren İslâmla tanışmış bu coğrafyayı, kendileri gibi Sünnî olan Eyyübîlerden devralarak Mısır merkezli devletlerini

kurmuşlardır. Memlûklüler'in kendileri gibi sünî bir devletten bölgeyi devralmaları Eyyûbîler'in Fâtımîlerden devralması kadar sancılı olmayacaktır. Nitekim Eyyûbîler gibi mezhepsel bir problemle uğraşmayacaklardır.

Eğitim ve öğretim alanında devralınan eğitim mirası da Eyyûbîlerin uygulamalarını kapsamaktaydı (Kazıcı, 2019: 44). Nitekim Memlûkler genel olarak, Eyyûbîlerden devraldıkları eğitim geleneğini aynı usulde devam ettirdi. Zaten her iki devlet arasında eğitim sistemini değiştirmelerini gerektirecek herhangi bir inanç ya da mezhep farkı da bulunmamaktaydı. Bu sebeple Eyyûbîlerin ilmi destekleyen yaklaşımını Memlûkler de aynı özveri ve çabayla devam ettirdi. Hatta Mısır, Memlûkler'in ilerleyen dönemlerinde büyük başarıların gerçekleşeceği önemli bir ilim merkezi olacaktı.

Memlûkler birçok açıdan selefleri olan Eyyûbîleri takip etmişlerdir. Mesela selefleri Eyyûbîler gibi birçok medrese ve cami yapımına devam ettikleri bilinmektedir (Keleş, 2010: 78). Ancak Ezher mevzubahis olduğunda Memlûkler, Eyyûbîlerden farklı bir strateji takip etmişlerdir. Bunun öncelikli sebebi Eyyûbîlerin Ezher politikasını gerektiren siyasî-mezhepsel bir mücadelenin, Memlûkler döneminde ön planda olmayışıdır. Önceki bölümde detaylandırılmış bazı sebeplerden dolayı Ezher Camii'ndeki Cuma namazı kılınması ve hutbe okunması, Eyyûbîler döneminde Hakim Camii'ne taşınarak Ezher kısmen geri plana itilmişti. Ancak Memlûk iktidarınca Cuma namazı kılınması ve hutbe okunmasına izin verilerek Ezher eski statüsüne yaklaştırılmıştır.

Ezher Camii'nin tam anlamıyla eski statüsüne kavuşması Memlûkler'in kuruluşundan yaklaşık on yıl sonra 659/1260 yılında tahta geçen Memlûk Sultanı Zahir Baybars tarafından sağlanmıştır (Clot, 2005: 175). Zahir Baybars, Memlûk emirlerinden biriyken Ezher'in bitişiğindeki bir binada yaşıyordu (Seyyid, 1975: 712). Emirlik döneminde evinin Ezher Camii ve Medresesi'ne yakın olması sebebiyle burada zaman geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Baybars, Ezher'de Cuma namazı kılınması ve hutbe okunmasına izin vermeden hayli zaman önce, bu camiyi ve eğitim kurumunu aktifleştirme gibi bir amacının olduğu da ihtimal dâhilindedir. Nitekim sultanlığının daha ilk zamanlarında bu hedefi gerçekleştirmesi, Ezher'e önem verdiğini göstermektedir. Ancak Ezher'in statüsünde yapılacak değişiklik için

Baybars'ın aşması gereken bir bürokratik engel vardı.

Zahir Baybars, Ezher'de Cuma namazı kılınmasını ve hutbe okunmasını istediği zaman Şafiî Kadısı önceki fetvaya dayanarak buna karşı çıktı. Fakat Baybars diğer mezhep âlimlerinden bunun caiz olduğuna dair fetva almayı başardı (Seyyid, 1975: 711). Böylece caminin Cuma namazı için aktifleşmesinde siyasi bir engel olmadığı gibi dinî-hukukî olarak da engel olabilecek bir problem kalmamıştır.

Eyyübîler döneminde bölgeye yeniden kazandırılan Sünnî eğitim sistemi ve Sünnî anlayış Mısır'a hâkim olmuş, Şii mezhep fikirleri ve adetleri silinmeye başlamış, mezhepsel açıdan istikrarsız bir durum kalmamıştı. Memlûkler dönemine gelindiğinde ise Sünnîleşmiş bir bölgede Ezher'in statüsünün iadesi sayesinde bu defa Ezher'in Sünnî mezhep temelinde öne çıkması ve yükselişi başlamıştır.

Araştırmanın kapsamı gereği özellikle Memlûkler'in ilk elli yılı esas kabul edildiğinden, hem genel anlamda eğitim-öğretim faaliyetleri açısından hem de Ezher'de Sünnî anlayış temelli eğitimin yükselişinin başlangıcı olarak görülen ilk elli yılı yoğunluklu olarak incelenmiştir. Bu yükselişin, Memlûkler döneminde eğitim açısından Ezher Camii'ndeki yansımalarına da işaret edilecektir. Memlûkler döneminde Ezher'de verilen yahut verilmiş olması muhtemel görülen dersler, temel İslâm ilimleri ve diğer ilimler olmak üzere iki başlıkta incelenecektir.

3.2.1. Temel İslâm İlimleri

İslâm tarihinde camiler veya medreselerde verilen esas eğitimin, temel İslâm ilimleri olduğu ifade edilmişti. İslâm devletlerinin adları değişse de Sünnî anlayış temelli öğretilen ilimler kısmen birbirinin benzeri olduğu söylenebilir. Bunun sebebi Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler'in temel metin, Hz. Peygamberin gösterdiği öğretim metodunun da temel yöntem olarak kabul edilmesidir. Tedvin ve tasnif dönemlerinden sonra disiplinlerin ayrılması ile bu temel metin ve metodların detaylandırılması gerçekleşse de temel yapı her dönem kendini muhafaza etmektedir. Bu sebeple Memlûkler döneminde verilen eğitim, bir geleneğin devamı olarak neredeyse Eyyübîler dönemi ile aynı müfredatı içermektedir.

Bir Memlûk emiri olan Hazindar, hadis ilmi ve Şafîî fikhının Ezher’de öğretilmesi için bir yer bağışlamış, Kur’an öğretmek için hafızlar atamıştır. Emir Saadettin ise Hanefî mezhebine göre verilen fıkıh dersi vakfetmiştir (Abîd 2000: 31). Bu bilgiler, yeni dönemde de Ezher’de Kur’an, Hadis ve fıkıh derslerinin Sünnî mezhep temelli verilmeye devam edildiğini göstermektedir.

Makrîzî, Memlûkler döneminde Ezher’de verilen dersler hakkında, Kur’an tilavet edildiğinden, kıraat vecihlerinin öğretildiğinden, fıkıh, hadis, tefsir, nahiv derslerinin verildiğinden ayrıca vaaz ve zikir meclislerinin kurulduğundan bahsetmektedir (Makrîzî, 1988: II, 184-185). Arapça dersi, sarf, nahiv, edebiyat, şiir, lûgat vb. dersleri de kapsamaktadır. Makrîzî’nin bu dersleri tek tek isimleriyle kaydetmesi oldukça önemlidir.

Verilen bu derslerden anlaşıldığına göre, Ezher kurulduğu andan itibaren bünyesinde öğretilmeye devam eden Kur’an, tefsir, hadis dersleri, bölgede hüküm süren devletler değişse de bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Akaid ve fıkıh derslerinin de aynı şekilde itibaren devam ettiği görülmektedir. Ancak bu devam eden fıkıh ve akaid dersleri, diğerlerinden farklı olarak Fâtımîler döneminde Şîî esaslara göre, Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde Sünnî esaslara göre devam etmiştir.

Eyyûbîler döneminde Ezher’de eğitimin tamamen durduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Fakat Fâtımî dönemine nazaran, Eyyûbî döneminde Ezher’in daha az aktif olduğu ve yeni yapılan medreselerin ön plana çıktığı bilinmektedir. Memlûkler döneminde ise Ezher’in eski aktif statüsüne zamanla tekrar kavuştuğu söylenebilir.

Ezher’in eski statüsüne gelmeye başladığının bir göstergesi, bu dönemde fetvaların yine Ezher’de açıklanmaya başlamasıdır. Dönemin fıkıh fetvaları yahut yasaları Fâtımîler devrinde Ezher’de açıklanırken bazı siyasi sebeplerden dolayı Eyyûbîler döneminde Ezher’de açıklanmamıştır. Memlûkler ile Ezher Camii ve Medresesi, fetvaların ve resmi yazıların açıklandığı yer statüsünü tekrar kazanmıştır (Yiğit, 2004: 99). Buradan da Memlûkler’in Ezher’i ön plana çıkaran bir politikayı takip ettikleri anlaşılmaktadır.

3.2.2.Diğer İlimler

Memlûkler, İslâmî ilimlere ehemmiyet verdikleri ve bu derslerin okunmasını destekledikleri gibi aynı şekilde diğer ilimleri de desteklemişlerdir. Nitekim Arapça, edebiyat, adâb-ı muaşeret, sarf, nahiv, lûgat, şiir, hitâbet, tarih, coğrafya, eczacılık, botanik, zooloji, mûsıkî, hüsnuhat, felsefe, mantık, matematik, tıp, mühendislik, nucûm vb. dersler, bu dönemde verilen dersler arasındadır (Keleş, 2010: 85; Gözütok, 2012: 142-147). Bu dersler hem yaygın eğitim tarzında hem örgün eğitim tarzında devam etmiştir (Kara, 2018: 205). Bu dönemde tıp fakültesi mahiyetinde bulunan hem hastaların bakıldığı hem tıp eğitiminin verildiği bîmaristanlar da mevcuttur. Örneğin bunlardan birisi el-Bîmâristânü'l-Mansûri'dir ki talebelerin burada eğitim alması için oda sayılarının fazla yapıldığı bilinmektedir (Yiğit, 1991: 316; Keleş, 2010: 64). Ayrıca Memlûkler döneminde İbn Tolun Camii'ne atanan bir matematik müderrisi de kaynaklarda aktarılmaktadır (Kara, 2018: 205).

Yine bu dönemde müfredatında farklı birçok dersin bulunduğu bir Memlûk eğitim sistemi mevcuttu. Devlete asker ve bürokrat yetiştirilmesi hedeflenen bu eğitim programında din ilimleri yanında askerî ahlâk ve disiplin kuralları dersleri de verilmekteydi (Âşûr, 1976: 321). Bu derslerin yanında binicilik, mızrak kullanma, okçuluk ve kılıç kullanma, gürz, güreş, avcılık dersleri ayrıca at yarışı, polo (cevgân) oyunu, kabak oyunu ve mahmilu'-ş-şerîf törenleri ile ilgili eğitimler de verilerek asker ve bürokrat yetiştirilmesi hedeflenmekteydi (Kaçar, 2006: 58, 59, 60; İbn Haldûn, 2001: I/335).

3.3.Memlûkler Döneminde Eğitim Öğretim, Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Memlûkler iktidarı ilim, kültür ve sanattaki olumlu gelişmelerle anılan bir dönemdir. Doğunun ve batının bilgi birikimi, Moğolların yakıp yıktığı şehirlerdeki ilim merkezlerinin ortadan kalkması başta Kahire olmak üzere Memlûk şehirlerini öne çıkartmıştır. Nitekim dönemin birçok ünlü ilim, bilim, sanat adamları bu şehirlerdeki istikrar sebebiyle Memlûkler'in hükmettiği coğrafyaya gelmiştir (Ayaz, 2015: 134).

Binaenaleyh ilim ehlinin bu coğrafyaya gelmesinde etkili olan en önemli sebep güvenlik ve ilim, bilim, sanat adamlarına sağlanan imkânlardır. Memlûkler hüküm sürdükleri bölgede güvenlik ve istikrarı sağladıkları gibi vakıflar kurarak eğitim, öğretim kurumlarını desteklemişlerdir (Midilli, 2020: 389).

Bu âlimlerin Mısır'a gelmesi eğitim öğretimi pozitif anlamda oldukça etkilemiştir. Her bölgeden birçok âlimin Mısır'da toplanması neticesinde neredeyse her alanda ansiklopedik eserler ortaya çıkmış ve önceki eserlerin tashihi yapılmıştır (Muhanna, 2018: 9). Bu dönemin fakihleri ve muhaddisleri önceki eserler üzerine çalışmış, şerhlerini yapıp yine önceki eserlere ta'likler yazmışlardır (Clot, 2005: 230).

Bu çalışmalarda, Memlûk yöneticilerinin ilmî çalışmaları desteklemesinin etkisi büyüktür. İlmî çalışmaların devamı için vakıflar tahsis edilmiş, bu vakıf gelirleriyle hoca ve talebelerin ücretleri ödenmiş ve bunun neticesinde ilme rağbet artmıştır (Kazıcı, 2019: 77; Gökdemir, 2021: 570). Diğer taraftan Memlûk devlet adamları, ilim ehline sadece maddi destek sağlamamış bunun yanında bir kısmı eser telif ederek yahut ders vererek bizzat eğitim faaliyetlerine katılmışlardır (Engin, 2016: 190).

Bu dönemde her medreseye bir nazır ve bir muallim atandığı bilinmektedir (Kaçar, 2006: 52). Medrese eğitimine başlama yaşı 7 olmakla beraber, medrese kayıt yaşı değişebilmekteydi (Kaçar, 2006: 30; Kırpık, 2009: 105). Ayrıca eğitim kurumlarında çeşitli derslerin verilmesi ile talebenin gelişiminin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Nitekim hukuk, ilâhiyat, edebiyat ve fen bilimleri gibi ilim dallarıyla bütüncül bir eğitim anlayışı, o dönemin eğitim sisteminde görülmektedir (Kaçar, 2006: 76).

İlmin desteklenmesi yanında ilim adamlarına özgür hareket imkânı da verilmiştir. Medrese ve camiler arasında hem talebeler hem ders veren müderrisler isteklerine veya ihtiyaçlarına göre geçiş yapabilmişlerdir (Midilli, 2017: 65). Camilerdeki ilim halkalarına ders başladıktan sonra başkaları da katılabilir diye bir boşluk bırakıldığı ifade edilmektedir (Gözütok, 2012: 173). Ayrıca bu dönemde eğitim faaliyetlerine kadınlar da katılabilmekteydi. Mesela saray harem ve sarayda görevli kadınların Ezher Camii'nde ders aldığı bilinmektedir (Gözütok, 2012: 333).

Memlûkler'in eğitim-öğretim faaliyetlerine bakıldığında genel olarak mektep-medrese veya ders halkalarındaki eğitim, hankâh, ribat, tekke ve türbelerdeki eğitim ile garnizonlardaki askerlerin yetiştirilmesi için tahsis edilen özel bir eğitim sisteminden bahsetmek mümkündür (Kara, 2018: 202). Farklı mekânlarda yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerinden en dikkat çekenini garizonlarda verilen Memlûk eğitim sistemidir. Bu eğitim öncelikli olarak asker yetiştirme hedefi ile kurulmuştur. Buradaki eğitim sistemi örgün eğitim kabul edilebilir. Bu askeri eğitimin ilk bölümünde teorik bilgiler vardır. Kur'an, Arapça okuma-yazma ve temel İslâm ilimleri yanında askerî ahlak bir de disiplin kuralları bu dersler içerisinde (Âşûr, 1976: 321).

Bu teorik derslerin ardından pratik dersler gelmekteydi. Ergenlik çağından sonra başlayan bu eğitim içerisinde binicilik, mızrak kullanma, okçuluk ve kılıç kullanma, gürz, güreş, avcılık, at yarışı, polo (cevgân) oyunu, kabak oyunu ve mahmilu's-şerîf törenleriyle alakalı dersler verilmekteydi (Kaçar, 2006: 58; Ayaz, 2015: 23). Memlûkler, profesyonel asker yetiştirmenin yanında buralarda yetişen askerlerin ilmî yönden gelişimini de desteklemişlerdir.

Nüfus hareketliliği sebebiyle çeşitli coğrafyalardan birçok ilim dalı Mısır'a gelir. Bu gelen ilim adamları vesilesiyle mevcut ilim dallarına yeni metodolojiler ve bakış açıları kazandırıldığı gibi pek bilinmeyen yeni bilim dallarının da ortaya çıkışına zemin hazırlanmıştır. Nitekim tarih, coğrafya, nebâtât bilimleri yanında eski eserlerin araştırılmasına bu dönemde başlanmıştı (Kara, 2018: 204).

Memlûkler döneminde birçok medrese, zaviye ve cami yapılmıştır. Memlûkler, kuruluşlarının ilk elli yılında bu binalardan yirmi bir bina inşa etmişlerdir (Keleş, 2010: 77). Elli yıl gibi az bir zamanda yirmi bir eğitim kurumunun yapılması, Memlûkler'in ilmî çalışmaları maddeten de desteklediğini göstermesi açısından önemlidir. Ortaçağ eğitiminde cami ve medreseyi birbirinden ayırmak söz konusu değildir (Berkey, 2015: 58). Yine o dönemde medreselerde verilen eğitimin neredeyse aynısı camilerde verilmektedir. Dolayısıyla her caminin bir medrese her medresenin de bir cami işlevi gördüğünü söylemek yanlış olmasa gerektir.

Her ne kadar cami ve medrese aynı işlevi görse de âlimlerin eğitimde istisnai bir kıymeti vardı. Öğrenci diplomalarına mekân ismi değil de hoca isminin yazılması, bu

sistemin eğitim kurumundan ziyade hocalar üzerinden devam eden bir sistem olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Berkey, 2015: 95).

4. SONUÇ

Ezher Camii ve Medresesi, kuruluşundan itibaren daima eğitim faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu camide Fâtımîler döneminde kurulmuş olmasına rağmen bölgeye gelen diğer devletler döneminde de eğitim faaliyetleri aralıksız devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde fethedilen Mısır'da, Sünnî mezhep fikri yaklaşık 300 yıl boyunca kesintisiz egemen olmuştur. Ancak, bölge Fâtımîler tarafından ele geçirildikten sonra Şîî mezhep fikri hâkim görüş haline gelmiş ve devlet tarafından desteklenmiştir. Böylece Fâtımîler ile birlikte iki asır boyunca Şîî mezhep fikri bu coğrafyalarda egemen olmuştur. Fâtımîler, bölgedeki hâkimiyetlerini ve mezhep görüşlerini yaygınlaştırmak amacıyla çeşitli stratejiler benimsemişlerdir. Bu bağlamda yapılan önemli icraatların başında Ezher Camii gelmektedir. O dönemdeki stratejilerin somut yansıması bu camide gözükmemektedir. Ezher Camii'nde mezheplerinin öğretildiği, ulusal ve uluslararası düzeyde mezhebi temsil eden davetçilerin yetiştirildiği, çeşitli törenlerin düzenlendiği, önemli gün ve gecelerinin ihya edildiği bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde sistemli bir Şîî eğitim müfredatının uygulandığı anlaşılmaktadır. Öğretmenlerinin özenle yetiştirildiği ve okulun eğitim planından teftişine ciddi bir yapı teşkil edildiği görülmektedir.

Daha sonra bölgeye gelen Eyyübîler, Sünnî mezhebi destekleyen stratejiler benimsemiştir. Bu dönemde Ezher Camii'nin öncelikli olarak Şîî mezhebi temsil eden yapısının geri planda tutulmak istendiği gözlemlenmektedir. Yine bu dönemde Eyyübîler, bölgede Sünnî mezhebin alâmeti kabul edilen medreseleri çoğaltmışlardır.

Eyyübîler döneminde Ezher Camii ve Medresesi'nde, vakit namazlarının kılınmaya devam ettiği ve bazı derslerin de verilmeye devam ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla caminin ibadet ve eğitim fonksiyonunun kesintiye uğramadığı görülmektedir. Bu süreçte, buranın eğitimine tahsis edilen vakıflardan bir kısmı diğer medreselere aktarılmış ve yeni eğitim merkezlerinin kurulmasına yönelik çabalar daha fazla ortaya konulmuştur.

Fâtımîler bölgeye geldiklerinde, mevcut Sünnî camilerde eğitim devam etmekle birlikte, ön planda Ezher Camii olmuş ve diğer camilerin halk için merkez olan yapısı Ezher Camii'ne devredilmiştir. Benzer şekilde Eyyûbîler'in takip ettiği politikalara bakıldığında Ezher Camii'ni arka planda tutarak yeni medreseler inşa ederek, caminin merkezî rolünü bu medreselere devrettikleri anlaşılmaktadır.

Eyyûbîler döneminde, Ezher Medresesi'nin kapandığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Eyyûbîler iktidarında bu caminin rolü sınırlandırılmış ve toplum nezdindeki itibarı zayıflamıştır. Buna rağmen Ezher Camii'nde ki eğitim-öğretim faaliyetlerinin tamamen sonlandırılmadığı ve istenilen düzeyde olmasa bile tarihsel işlevine devam ettiği anlaşılmaktadır. Eyyûbîlerden sonra bölgeye hâkim olan Memlûkler döneminde, Ezher Camii'nin medreseye dönüşümü tamamlanmış ve Sünnî eğitimi destekleyen bir yapıya bürünmüştür. Bu dönemde Ezher Camii'nin dönüşümü tamamlandığı için, cuma namazlarına ev sahipliği yapması ve eski günlerdeki gibi aktif bir rol üstlenmesi önündeki engeller ortadan kalkmıştır.

Memlûkler döneminde Ezher Medresesi, eğitimdeki eski merkezî yapısını yeniden kazanma sürecine girmiştir. Bu dönüşüm, Memlûk yönetiminin Ezher'de cuma namazlarının yeniden kılınmasına dair verdiği fetva ile başlamıştır. Söz konusu fetva, dönüşümün tamamlandığı ve Sünnî temelli eğitim anlayışının öne çıkartılması ile yükselişinin başlangıcı kabul edilebilir. Bu gelişme Ezher Camii açısından Memlûkler döneminde akademik ve dini kurumların yeniden yapılandırılması şeklinde değerlendirilmelidir. Sonuçta Ezher Camii'ndeki eğitim-öğretim faaliyetleri bazı dönemlerde zayıflamış olsa da her üç iktidar döneminde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

TEMEL KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

- Abbadi, A. M. (1987). *Fi't-Târihi'l-Abbâsi ve'l-Fatimi*. İskenderiye.
- Abîd, M. H. (2000) El-Mevsûatu'l-Arabiyye, Şam, Ezher, s.19-35.
- Açıkgözoğlu, M. (1977). *İslam Devletleri Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul, Yeni Asya Yayınları.
- Arslantaş, N, (2011). *İslam Toplumunda Yahudiler*, İstanbul, İz Yayınları.
- Âşûr, S. A. (1976). *Mısr ve's-Şâm fi asri'l-Eyyübiyyîn ve'l-Memâlik*, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Kahire.
- Ayaz, F. Y. (2015). *Memlükler*, İstanbul, İsam.
- Bağdâdî, A. A., *el-Farq beyne'l-fırağ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Mektebetü dâri't-türâs. Kahire, ty.
- Bağdâdî, H. E. Ahmed b. Ali el-Hatîb. (t.y.). *Târîhu Bağdâd ve Medinetü's-Selâm I-XIX, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut ty.
- Berkey, J. P. (2015). *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslamî Eğitimin Sosyal Tarihi*. Çeviri: Eriş İ. İstanbul, Klasik yayınları.
- Brett, M. (2017). *The Fatimid Empire*. Edinburgh University Press.
- Brockelmann, C. (1992). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara.
- Clot, C. A. (2005). *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*. Çeviri: Ilgaz T. İstanbul, Epsilon Yayınları
- Çelik, A. (2007). *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti: Siyasi Tarihi 909-969*. Bizim Büro Basımevi, Ankara.

- Çelik, A. (2008). *Fatimîler Döneminde Kahire Şehri*. Elazığ, F.Ü. Orta Doğu Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çelik, A. (2018). *"Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)"*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Dadoyan, S. B. (1997). *The Fatimid Armenians Cultural & Political Interaction in the Near East*. Brill Press. Leiden.
- Daftary, F., & Jiwa, S. (Eds.). (2017). *The Fatimid Caliphate: Diversity of Traditions*. Bloomsbury Publishing.
- Dodge, B. (1961). *Al-Azhar: A Millenium of Muslim Learning*. Washington.
- Ferhud, M. es-Su'dî. El-Ezheru's-Şerîf. (2001). *El-Mevsûatu'l-İslâmiyyeti'l-Ümmeti*. Kahire.
- Gümüšoğlu, H. (2018). *İtikâdi İslâm Mezhepleri Tarihi*, 10. Baskı, İstanbul, Kayıhan Yayınları.
- Haddad, Necib Süleyman. (2012). *el-Melikü'n-Nasır Sultan Selahaddin-i Eyyûbi (Adil Sultan Selahaddini Eyyûbi)*, (terc. M.Said), Avesta Yay., İstanbul.
- Hammuda, A. H. M. (2015). *el-Hadâratü'l-İslâmiyyetü fi iklîmü'd-Deltâ fi'l-Asrı'l-Fâtımiyye*. Kahire.
- Hanefî, S. R. (1902). *Kenzü'l Cevher fi tarihi'l Ezher*. Matbaatü'l Hindiyeye, Kahire, 1320
- Hasan, Abdulvahab. (1946). *Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyye fi'l-Kahire I-II*, (1.bs.), Mektebetü'd-Dari'l-Arabiye li'l-Kitab, Kahire.
- Hitti, P. K. (1995). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi I-IV*, (1.bs.), (Çev.: Salih Tuğ), İFAV Yay., İstanbul.
- İbn Cübeyr. (1907) *er-Rihle* (nşr. W. Wright), Leiden.
- İbn Haldûn, (808/1406). (2023). *Mukaddime*. Der: Uludağ S. Dergâh Yayınları.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, (774/1373). (2000). *el-Bidâye ve'n-Nihâye, XII*, Çeviri: Keskin M. Çağrı Yayıncılık, İstanbul.

- İbraşi, Muhammed Atiye. (1969). *et-Terbiyetu'l-İslamiyye ve Felasifetuha*, (Terc.: Hüseyin Varol), Gonca Yayınları, İstanbul.
- Kaçar, Y. (2006). *Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Kalkaşendî, Şemseddin Ahmed b. Al. (1407/1987). *Şubhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ', I-IV, VII, X-XIV* (nşr. M. Hüseyin Şemseddin); V (nşr. Nebîl Hâlid Hatîb); VI, VIII-IX (nşr. Yûsuf Ali Tavîl), Beyrut.
- Kamit, M. (2014). Kâim-Biemrillah'ın Hilâfetinde Sünnî Şîî İktidar Mücadelesi. İSTEM 24, 179-207.
- Kazıcı, Z. (2019). *İslâm Kültürü ve Medeniyeti*. İstanbul, Kayıhan yayınları.
- Kırpık, G. (2009). *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu*. Ankara: Anıl Matbaası.
- Lane-Poole, S. (1901). *A History of Egypt: in the middle ages*, London, Gilbert and Rivington press.
- Lev, Y. (1991). *State and Society in Fatimid Egypt*, New York, Brill.
- Lynos, M. C. and Jackson, D.E.P. (2006). *Selâhaddîn-Kutsal Savaşın Politikaları*. Çeviri: Savan, Z. İstanbul, Pınar Yayıncılık.
- Makdîsî, Şemsü'd-Dîn Ebû Abdillâh Muhammed. (t.y.). *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifet'ilEkâlim I-II*, Daru Sadr, Beyrut ts.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Abdulkâdir el-Ubeydî (845/1442). (1988). *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrût 1270/1853 Daru't-Tabaat'il-Mısriyye, Kahire.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid. (2007). *Mısır Tarihi; Arapların Fethinden Bugüne*. Çeviri: Güven, G. Ç. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Möhring, H. (2005). *Salaheddin Eyyubi 1138-1193*. Çeviri: Dağlı A. İstanbul, Kitap Yayınevi. [Verlag C. H. Beck Ohg, München, 2005]
- Muhammed, S. M. (1992). *Mesâcid-i Mısır ve Evliyâu's-Sâlihûn*. s. 165.

- Münzirî, Zekiyyuddîn Ebû Muhammed ‘Abdul‘azîm b. Abdulkuva. (1988). *et-Tekmile li Vefeyâti'n-Nakale I-IV*, (thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf), (4.bs.), Beyrut.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi I-III*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara.
- Sellâm, Eymen Şâhîn. (1999). *el-Medârisu'l-İslâmiyye fî Mısır fi'l-'Asri'l-Eyyûbi ve Devruhâ fî Neşri'l-Mezhebi's-Sunnî* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tantâ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tantâ.
- Suyûtî, C. (1967). *Hüsni'l-muhâdara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl, Mısır, Dâru ihyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.
- Şeşen, R. (1987). *Selâhaddin Eyyûbi ve Devlet*. İstanbul, Çağ Yayınları.
- Talas, M. (1999). *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim Öğretim*, Samsun, Etüt Yayınları.
- Tez, Z. (2001). *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*, (1.bs.), Ankara, Nobel Yay.
- Ulaş, İ. H. (2010). *Selahaddin-i Eyyûbi Ve İslam Birliği Politikası*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi.
- Yiğit, İ. (1991). *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*. İstanbul.
- Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. Kayıhan Yayınları.
- Yurdaydın, H. G. (1971). *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara, AÜİF Yayınları.

MAKALELER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- Abdulgader, K. (2019). *Everyday Life in Cairo in the Fatimid Era*. Social Sciences, Department of History, Doctoral Thesis, Karabük: T.C. Karabük Unıversiy.

- Abouseif, D. B. (1999). İbn Tolun Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 416-418
- Akın, A. (2016). Tarihi Süreç İçinde Cami Ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (15/2)*, 177-209. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.268627>.
- Alwaye, M. (1976). Al-Azhar in Thousand Years. *Mecelletu'l-Ezher (English Section)*, c. 48, 5), s. 1-6.
- Apak, A. (2001). Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişmeler Üzerine Değerlendirmeler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (10/2)*, s. 145-159.
- Âşûr, S. A. (1995). Ezher. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 59-63
- Âşûr, S. A. (1999). İbn Killis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 136-137
- Atrakçı, Remziye. El-Ezheru fi Zilli'l-Fâtımiyye. *Mecelletu Külliyyetü'l-Âdâb, Câmia-tu Bağdat*, s.469-500. Bağdat, 1979.
- Azamat, N. (2006). Nâsır-ı Hüsrev. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 395-397
- Baltacı, C. (2005). *İslam Medeniyet Tarihi*. İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bierman, (1998). “*Art and Architecture in the Medieval Period*”, The Cambridge History of Egypt (ed. C. F. Petry), Cambridge.
- Bloom, J. M. (1985). The Origins of Fatimid Art. *Muqarnas*, vol.3. PRes Brill.
- Bozkurt, N. (2020). Minber. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 101-103
- Cengiz, E. (2022) “Cevher es-Sıkillî'nin Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Mısır'daki Faaliyetleri [The Conquest of Egypt By Jawhar As-Siqillî and His Activities In Egypt]”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi-İhya International of Islamic Studies (8/2)*, 848-869.

- Çam, N. (1996). Güneş Saati. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 297-299
- Çekiç, A. (2018). Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri Ve Önemi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (1)*, 119-138.
- Çelik, A. (2005). Fâtımîler Devletinin Kuruluşu. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-Fırat University Journal of Social Science* Cilt: 15, Sayı: 2, Sayfa: 433-453.
- Çelik, M., & Tuğrul, M. (2023). İslâm Eğitim Geleneğinde Ücretsiz Öğrenimin Kökleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Yükseköğretim Dergisi*, 13(1), 119-128. <https://doi.org/10.2399/yod.23.1198807>
- Çetin, A. (2007). Memlûk Devleti'nde Savaşın Kültürel Esaslarına Dâir. *BELLE TEN*, 71(262), 909-922. <https://doi.org/10.37879/belle ten.2007.909>
- Demircan, A. & Akgündüz, M. (2017) Çeşitli Yönleriyle İslâm Medeniyeti Ansiklopedisi. Siyer Yayınları, İstanbul.
- Dündar, M. (2014). *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Ekinci, A. (2005). Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsma'ili-Karmati Hareketinin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları. *BELLE TEN*, 69(255), 499-516. <https://doi.org/10.37879/belle ten.2005.499>
- Elvâlî, M. (1979) Mâzâ Akdeme'l-Ezher ve'l-Ezheriyyûn li'l- İlm ve Dîn. *Mecelletu'l-Ezher*, c.5, (sayı 9), s. 2144-62.
- Engin, S. (2016). Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(50), 185-193.
- Eravcı, H. (2020). *Cumhuriyet Dönemine Kadar Ankara Şehrinin Fiziksel Gelişimi*. Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 3(6), 131-141.

- Erdoğdu, A. T. (2021). Karşılaştırmalı Tarih Yöntemi ve Eleştirisi. *İnsan Ve Toplum*, 11(4), 157-199.
- Ertaş, K. (2017). Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler Ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17, 63-84.
- Erzincan, T. (2020). Mihrap. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 30-37
- Eyice, S. (1991). Amr b. Âs Camii. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 81-82
- Fehim, H. (2001). *Salâhaddin'in Mirası*, Çeviri: Şengül, S. ve Öztunç, B. İstanbul, Avesta Yayıncılık.
- Gökdemir, A. (2021). Memlûkler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (17), 567-586. DOI: 10.16947/fsmia.957128
- Gökmen, A. (2018). *Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi
- Göncüoğlu, S. F. (2009). İlk Mescitten Bugüne Camii. *Yeni Fikir Dergisi*, 1(3), 22-29.
- Gözütok, Ş. (1998). "Resulullah (s.a.v.) Döneminde İlköğretim Kurumları Ve İşlevleri". *Dini Araştırmalar*, 1/2, 166-190.
- Gül, T. (2019). *Endülüs'ün Mağrib ve Hıristiyan İspanya ile İlişkileri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi
- Gülengül, E. (2019). *Hanefiliğin Mısır'a Girişi ve İmam Tahâvî*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi
- Gündüz, M. S. (2017). Mus'ab b. Umeyr'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1. 107-142.

- Hasan, A. (1946). *Tarihu'l-Mesacidi'l-Eseriyye fi'l-Kahire*, 1. Baskı, Mektebetü'd-Dari'l-'Arabiyye li'l-Kitab, Kahire, s.12–15.
- Humphreys, S. (2006). *Egypt in the World System of the later Middle Ages*, The Cambridge History of Egypt, ed. Carl F. Petry, Cambridge: Cambridge University Press.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî. (2001). *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Târihi'l-Arabi ve'l-Berber ve men Âsarahum min zevi'sh-Şe'ni'l-Ekber*. I-VIII. tah. H. Şehhâde ve S. Zekkâr. Beyrût: Dâru'lFikr.
- İpşirli, M. (2013). *Seyahatname'de Ezher ve Kahire Medreseleri*, Evliya Çelebi'nin Dünyası, s. 299-303
- Kara, A. (2018). Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt: XIII, sayı: 1, s. 187-212.
- Kaya, M. (1992). Beytülhikme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 88-90
- Kaya, M. (1993). Dârülhikme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 537-538
- Keleş, H. (2010). Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tokat.
- Keleş, M. R. (2023). Eyyübîler Dönemi'nde Vezaret Müessesesinin Güçlenmesi ve İbn Şükr'ün Yönetimi: Siyasi, İdari ve Sosyal Etkileri. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 590-614. <https://doi.org/10.48120/oad.1331673>
- Kurt, Ayşe. İbn Cübeyr (1145-1217) Ve İbn Battûta (1304-1369) Seyahatnâmelerinde Mısır. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2019.

- Kurt. A. (2019). *İbn Cübeyr (1145-1217) ve İbn Battûta (1304-1369) Seyahatnamelerinde Mısır*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Lewis, B. (2005). *Haşîşîler İslam'da Radikal Bir Tarikat*. Çeviri: Sarısözen K. İstanbul, Kapı Yayınları.
- Midilli, M. E. (2017). *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1382)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Midilli, M. E. (2020). Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10(1), 389-412. DOI 10.26650/iuitd.2020.672905
- Muhanna, Elias. (2018). *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition* (Princeton: Princeton University Press.
- Munis, H. (1981). El-Mesâcîd. Safât : el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekafe ve'l-Fünun ve'l-Adab, 364, 47
- Olgun, H. (2013). Yahudilerin Kahire Genizası'nda Ortaçağ Müslüman Akdeniz Havzasının Saklı Tarihi. *İslâmî İlimler Dergisi*, 8, 7-29.
- Önkal A. Ve Bozkurt N. (1993). Cami. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 46-56
- Öz, M. (1993). Dâî. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 420-421
- Öz, M. (1993). İsmâiliyye Mezhebi. Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyomu, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul s.13-15, s. 605-645.
- Öz, M. ve eş-Şek'a M. M. (2001). İsmâiliyye. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 128-133
- Özaydın, A. (1991). Azîz-Billâh. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 346

- Özaydın, A. (2007), “Nizâmiye Medresesi”, İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 188-191
- Özen, Ş. (2007). Nu'man b. Muhammed. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 237-240
- Öztürk, L. (2001). İslamiyetin Yayılmasında Hicretin Önemi: Habeşistan Örneği. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3.(4), 7-24. <https://doi.org/10.17335/suifd.74470>
- Papuccu, G. (2023). Anadolu Dışında İslam Sanatında Ulu Cami Geleneği. *Palmet Dergisi*(4), 97-129.
- Pedersen, J. (1987) “Masdjid”, E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam 1913-1938, Leiden, V, 354.
- Ramdane, T. & Merah, S. (2014). "The Fatimid Educational Administration in Egypt." *International Journal of Humanities and Social Science* 4. 11, 136-150.
- Rehâb, es'Seyyid C. (2014). *Hukkâmu'l-Akâlîmu'l-Mısriyyetü fi Asru'l-Fatımiyyîn*. Kahire.
- Rogers, J. M. (2001). Kahire. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 182-191
- Seyyid, E. F. (1995). Fâtımîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 228-237
- Seyyid, E. F. (2001). Kahire. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 173-175
- Seyyid, M. K. (1975). Salâha'd-dîni'l-Eyyubî Ta'tîlu'l-Ezher. *Mecelletu'l-Ezher*, c. 47. (sayı 6), s.702-714. 1975, Kahire.
- Söylemez, M. M. (2002). İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim Ve Öğretim Faaliyetleri. *Dini Araştırmalar* 5/13 57-79.
- Steigerwald, D. (2004). Azhar, Al- İçinde: Richard C. M. (Editör). *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York.

- Şeşen, R. (1995). Eyyûbiler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, , c.XII, 20–31.
- Şeşen, R. (1996). *Selâhaddin Devrinde Eyyûbiler*, Uluslararası Selâhaddin-i Eyyûbi Sempozyumu, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları–7, Diyarbakır.
- Şeyh, R. G. (1990) Et-Tâ'lîmi'l-Ezherî ve't-Tâ'lîmi'l-Hadîs fi Mısır fi'n-Nısfî'l-Evvel mine'l-Kurni't-Tâsîi Aşera. *Mecelletu't- Tori hingefil-Magribiyye*. 57-58
- Şeyha, H. (1959). Riseletü'l-Ezher. *Mecelletu'l-Ezher*, c.30, (sayı 8), s. 645-648.
- Şeyha, H. (1959). Riseletü'l-Ezher. *Mecelletu'l-Ezher*, c.30, (sayı 7), s. 553-55.
- Şimşek, A. ve Esmen, C. T. (2021). Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve “Zihniyet Temelli Tarih” Modeli Önerisi. *Türkiyat Mecmuası*, 31(1), 375-399.
- Şuhûdi, M. (1423/2003). Devru'l-Ezher fi'l-Hayâti's-Sekâfiyyeti Kabli Asrı'n-Nehdati. *Al-Tasamoh*, sayı 2, Maskat, s.194-207.
- Tan, M. (2015). İsmaili Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci. *Dini Araştırmalar* 18/14-12, 79-96. <https://doi.org/10.15745/da.62069>
- Tibâvî, A. (1962). *Origin and Character of al-Madrasah*, BOSOAS, University of London, XXV
- Tomar, C. (2004). Mısır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 559-563
- Uludağ, S. (2000). İbnü'l-Fârız. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 40-43
- Walker, P. E. (2008) Fatimid History and İsmaili Doctrine. *Variorum Collected Stuies Series*.
- Winter, M. (1992). *Egyptian Society Under the Ottoman Rule 1517-1798*. S.118-127. London.
- Yakıt, İ. (2019). Selahattin Eyyubî'nin Nesebi. *BELLE TEN*, 83(297), 469-484. <https://doi.org/10.37879/belle ten.2019.469>

- Yıgın, Âdem. ((2013). “Fıkıh Usûlünün İlimler Arasındaki Konumu The Position of Usûl Al-Fıqh Among Sciences”. *Usul İslam Araştırmaları* 20/20, 7-46. <https://doi.org/10.56361/usul.173727>.
- Yıldız, İ. (1998). Hz. Peygamber’in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları -Din Eğitimi Açısından Bir Temellendirme Denemesi-. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 301-335.
- Yiğit, İ. (2004). Memlükler. İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 90-97
- Yunus, A. Muhammed Safvet Şerif, Memduh Baltacı, Ahmed Kabişi. Tarih ve asaru Mısri’l-İslâmiyye / tahrirü’l-hey’e [y.y.] : el-Hey’etü’l-Amme li’l-İsti’lamat, [t.y.] Ezher. *El-Mevsûatu'l-Mısriyyetu Târîh-u Mısru'l-Kadîmetu ve sâruhâ*. London.